

ALIJA BEJTIC

KNEŽINA I KNEŽINSKA NAHIJA U HISTORIJI
I LIKOVNOM STVARALAŠTVU

UVOD

U procesu historijskog hoda gradskih naselja Bosne i Hercegovine u periodu osmanske vladavine bilo je mjesta koja su izrasla u tipična gradska naselja, a potom se deurbanizirala i izgubila sve ili gotovo sve atribute grada. Pored nekadašnjih kasaba a današnjih sela Predolje i Sopot kraj Nevesinja, Trn kod Banje Luke, Oborci kod Donjeg Vakufa, Prača i Glasinac u istočnoj Bosni i dr., u skupinu mjesta takve prošlosti spada i *Knežina*, osrednje današnje seosko naselje na rijeci Bioštica u opštini Sokolac, a na cesti novijeg postanka koja to naselje povezuje sa Sokocem (12 km), na jednoj, te sa Olovom (26 km), na drugoj strani. Postoji opravdano interesovanje za osvjetljavanje rasta i prošlosti pojedinačno bilo kojeg od tih naselja, jer se radi o historiji materijalne kulture zemlje. Našu radoznalost još više pobuđuje pitanje kako su takva naselja izgubila gradski karakter i, posebno, zašto se nisu mogla ponovo podići. Odgovoriti na to pitanje ponaosob za svako takvo naselje i utvrditi uzroke propadanja i ono što je zajedničko u tome procesu značilo bi, sigurno, popuniti veliku prazninu u rasvjetljavanju prošlosti Bosne i Hercegovine. Tim zadatkom, međutim, naša historiografija nije se bavila. Nije, čak, utvrđen ni pregled naselja o kojima je riječ. Pojedinačnim studijama, međutim, kakva je ova o Knežini, moći će se objasniti pitanje u njegovoj kompleksnosti. Treba odmah naglasiti da je rad na ovom području prilično težak, jer su izvori, i arhivalni i materijalni, najčešće uništeni zajedno s takvim naseljima. Takav je slučaj i sa Knežinom: na samom terenu na prošlost mjesta podsjećaju još jedino toponimi, jedan jedini arhitektonski spomenik (džamija sultana Selima) i jednako živa tradicija da je Knežina kao kasaba bila, pa se »iskopala«, a na prošlost uže i šire okoline podsjećaju specifični nadgrobni spomenici (nišani) kao svojevrsni dokumenti života i umjetničkog djelovanja.

I. RAZVOJ

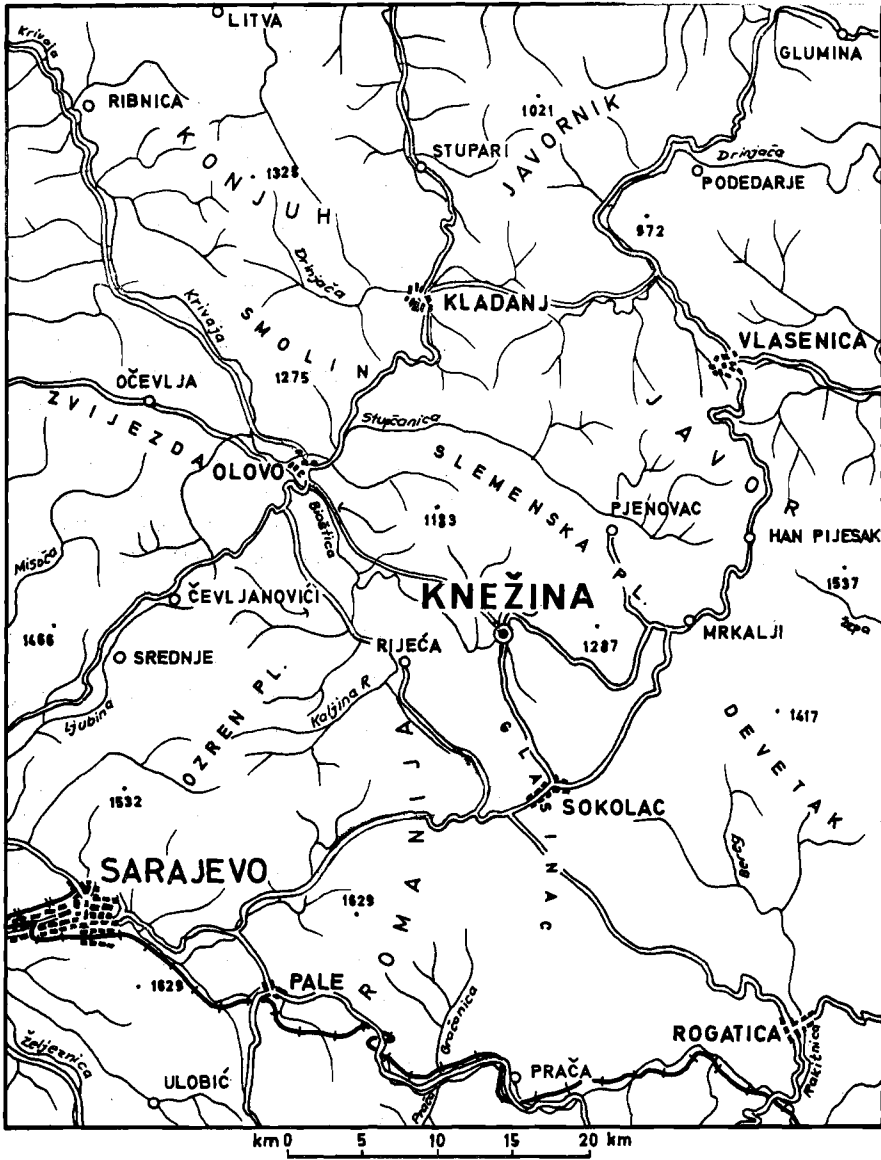
Prvi dosada poznati zapis o Knežini sačuvan je u katastarskom defteru bosanskog sandžaka iz 1468—69. godine. Knežina je u njemu registrirana kao *selo* u *nahiji Olovac*, a u *vilajetu Pavle*; bila je carski has u posjedu nekog Mustafa-bega, sina Uzgurova. Imala je ukupno 13 kuća (domaćinstava) i 2 mudžereda (punoljetna neoženjena muškarca), sve sami hrišćani. Upisani su još 1 vodenica i 1 dolap (stupa valjarica) kao utilitarni objekti te 2 tarle («njive») kao zasebna zemljišna dobra. Rentna snaga (daća) sela iznosila je 1633. akče.¹

Taj davnašnji spomen Knežine kao već formiranog sela upućuje na zaključak da naselje potječe iz doba srednjovjekovne bosanske države. Ostali, tu navedeni podaci kazuju da je knežinski kraj u srednjem vijeku bio sastavni dio župe Olovac ili Olovo, s kojom je teritorijalno identična kasnija istoimena nahija; nalazio se u okviru dosta prostranih zemalja knezova i patarena Radenovića i Pavlovića, čiji je glavni dvor bio u tvrđavi Borču iznad rijeke Prače kod današnjih Mesića i Rogatice. Dakako, srednjovjekovnog porijekla je i samo ime mjesta, uz koje ide i ime *Knežak* kao naziv jakog izvora vode u tome mjestu.²

¹ Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468—69, Istanbul, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet Yazmaları, № 0—76, fo 17 r.

² Značenje imena Knežine kao apelativa različito se tumači. Vuk u *Rječniku* piše, imajući u vidu upotrebu te riječi u njegovo vrijeme u Srbiji, da označava zaokruženi dio jedne nahije («U Srbiji je od prije svaka nahija bila razdijeljena na nekoliko knežina...») i da su prvih godina vladavine Miloša Obrenovića nad knežinama »bili knezovi od prilike kao za vladanja Turskoga«. Nova domaća historiografija tumači knežinu kao socijalni pojam i pobliže je objašnjava kao autonomnu zajednicu vlašskog (stočarskog) stanovništva u Srbiji i Bosni, čiji se čelnik u Srbiji i Bosni zvao *knez*, u zapadnim krajevima *katunar*, a na jugoistoku *primikjer*. U svjetlu tih istih istraživanja knežina kao društvena grupacija ima porijeklo u strukturi balkanskih srednjovjekovnih država, a produžila je bitak i u osmansko doba. Isp.

Branislav Đurđev, *O knezovima pod turskom upravom*, Istorijski časopis SAN, I, Beograd, 1949, 132—136; R. Gužina, *Knežina i postanak srpske buržoaske države*, Beograd, 1955; Milan Vasić, *Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, X (1958—59), Sarajevo, 1959, 247—77. U tome posljednjem radu, kako se vidi i iz naslova, spominju se knežine i knezovi i u relativnoj blizini Knežine. Između ta dva tumačenja knežine, kao teritorijalnog i društvenog pojma, razlika je samo prividna: osnovno i starije značenje je ono koje ima socijalno (društveno) obilježje. Tek kasnije je riječ počela označavati i teritorij gdje se jedna knežina kao društvena zajednica ustalila u stočarskom kretanju. Tako je, najvjerovatnije, nastao i toponim Knežina, kao ime naseljenog mjesta o kojem je riječ, a na sličan način, po knezu knežine, i ime *Knežak*, kao naziv vrela u mjestu.

Sl. 1. Plan Knežine i okoline.

Sljedeću vijest o Knežini donosi katastarski defter bosanskog sandžaka iz 1485. I tada se to mjesto bilježi kao selo u nahiji Olovac, a i kao timar Mustafe, sina Husejnova, čiji je prethodnik kao uživatelj toga lena bio neki Sulejman. Značajna je novina drugačiji broj i konfesionalni sastav stanovništva: 12 kuća hrišćana, 6 kuća muslimana i 8 muslimana mudžereda. Kao sastavni dio timara bilježe se u samoj Knežini još 2 tarle, vodenica i stupa valjarica. Rentni prihod ovoga puta je 1.813 akči.³

Bez obzira na to što još nemamo pouzdanog oslonca za tvrdnju da je u prvom i drugom katastarskom popisu riječ i o apsolutnim brojkama kuća, podaci iz toga drugog popisa očito kazuju da dotadašnje srednjovjekovno seosko naselje raste: za 16 godina broj domaćinstava povećao se sa 12 na 18 kuća, pri čemu se hrišćansko stanovništvo umanjilo za 1 kuću, a u ukupnom broju domaćinstava po prvi put srećemo i nova, islamizirana domaćinstva, potekla, očito, iz te iste sredine. Pojavljuju se kao novina i objekti privrednog karaktera (vodenica i stupa za valjanje sukna), što pokazuje da se naseobina počela i ekonomski kompletirati. U tome smislu govori i podatak o iznosu rentnog prihoda Knežine kao timara u 1485. godini, koji je sad u rastu, veći za 190 akči, odnosno za blizu 12% u odnosu na 1468—69. godinu.

Naročito je karakterističan podatak o muslimanskom stanovništvu u mjestu, i to iz dva aspekta: u razdoblju od 16 godina blizu jedna trećina kuća je islamizirana, ali, s druge strane, islamizacija ovdje nije išla paralelno s uvođenjem vlasti. Treba, naime, znati da su Osmanlije svoju vlast i dominaciju u istočnoj Bosni utvrdili najkasnije u aprilu 1462,⁴ a to znači da je do prvog mogućeg slučaja islamiziranja u Knežini (1462—1469) prošlo najmanje šest godina.

Četiri godine kasnije izvršen je sljedeći popis zemlje, i u njemu su registrirani novi podaci o Knežini.⁵ Tada, 1489. godine, mjesto se jednako bilježi kao selo i u istoj, olovskoj nahiji, a u vilajetu Pavle: imalo je 17 kuća poreskih obveznika, od toga 10 hrišćanskih, koje su plaćale ispendžu 250 akči godišnje (tj. od kuće po 25 akči), te 7 kuća muslimana i 10 muslimana mudžereda koji su, svi skupa, davali na ime resm-i čifta i resm-i mudžereda godišnje 274 akče. Selo je i tada bilo sastavni dio jednog timara i davalo je spahiji ušur od poljoprivrednih proizvoda i drugih utilitarnih dobara kako slijedi:

³ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defteri, № 18, po fotokopijama u Orijentalnom institutu u Sarajevu, defter br. 61, fo 64.

⁴ Tako zaključujem po činjenici da je Srebrenica, koja se nalazi nešto sjevernije, bila u turskim ru-

kama najkasnije 1. aprila 1462. Isp. Jireček—Radonić, *Istorija Srba*, I, Beograd, 1952, 392.

⁵ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defteri, № 24, fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 62, fo 239.

— pšenice	25	kejla odnosno 300	akči
— ječma	7		42
— raži	5		30
— prohe	10		60
— proje	10		60
— krme	25		100
— grahorice	4		72
— bostan (povrće)			20
— lan			10
— med			36
— konoplja			13

Registrirana je i vodenica sa resmom od 30 akči, godišnje, te prihod od 30 akči na ime nijabeta i mladarine. U okviru seoskih dobara ubilježeni su i tzv. hassa posjedi, i to 2 tarle zvane *Bara* i *Međuriče*, te vodenica i stupa valjarica.

Početkom idućeg, 16. stoljeća Knežina je još selo, ali još naprednije i već gotovo cijelo islamizirano: god. 1516. imalo je 18 kuća muslimana, 18 muslimana mudžereda i svega 2 kuće hrišćana, od kojih je jedna imala baštinu. Jačanje se vidi i po ukupnim davanjima spahiji: sad iznose 2.247 akči^{5a}

Negdje poslije 1516. Knežina je izrasla u *kasabu*. Taj status nije dobila ili nije morala dobiti na osnovu povećanog broja stanovništva, kako se danas utvrđuju naselja na relaciji selo—grad, nego prvenstveno na osnovu određenog unutrašnjeg sadržaja naselja i, drugo, na osnovu formalno-pravnog akta koji je davao sultan. Ta načela su primjenjivana pri formiranju bilo koje kasabe u Osman-skoj Imperiji, pa su provedena i u slučaju Knežine. Da bi dobila status kasabe, na osnovu tih načela, Knežina je morala imati obezbijeđeno vršenje duhovno-konfesionalnih potreba muslimanskog stanovništva kao zajednice te osnovno obrazovanje muslimanskog podmlatka, zatim vođenje zanatstva i razmjenu ekonomskih dobara sa selom te smještaj poslovnog svijeta koji je dolazio u naselje. U tu svrhu morali su biti izgrađeni, u prvom redu, džamija i kolika-tolika čaršija zanatlija, a potom mekteb, zatim pazarište (tržište marve i poljoprivrednih proizvoda) te han odnosno karavan-saraj — sve elementi koji naselju zaista daju karakter urbane aglomeracije orijentalno-islamskog tipa. Samo na osnovu takvog ili sličnog sadržaja zatražen je i dobiven carski hukum da se naselje može označavati *kasabom* i da, u vezi s tim, građani kao kasabalije uživaju određene poreske privilegije.⁶

^{5a} Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defteri № 56, kopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 63, fo 60.

⁶ O tome opširnije Adem Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku građanskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1974, 1—2, 63.

Proces izgradnje navedenih javnih objekata i prostora bio je završen najkasnije 1563. godine, jer upravo iz te godine imamo sačuvan prvi poznati dokument, u kojem se Knežina označava kasabom. Držim, međutim, da je to bilo i prilično ranije, prije 1533. godine. To se može suditi na osnovu činjenice što se u izvoru od 1563. godine u kasabi Knežini navodi *mekteb* i pri tome ističe da postoji već *sedam*, odnosno *trideset* godina, a mekteb je, barem u ono vrijeme, institucija karakteristična gotovo isključivo za gradska muslimanska naselja.

Mekteb u Knežini, o kojem je riječ, predstavlja prvi poznati javni objekat u tom mjestu. Dokument o njemu, zanimljiv po sadržaju, hudžet je višegradskog kadije Džafera, sina Alijina, pred kojim se vodio spor o sredstvima za održavanje toga mekteba, datiran sredinom džumada II 970. = 5—14. februara 1563. godine.⁷ Pred sudom su bili kao tužioci Fatima-hatun, kći Musaova, koja živi u mjestu (mehalle) Glasinac u višegradskom kadiluku — navodi se u ispravi — i njezin brat Mehmed. Tužioci nisu lično došli u sud, nego ih je zastupao Ahmed-beg, sin Šudža-begov, a da su oni doista zastupnici potvrdili su na sudu sarač Memija (može se čitati i Hamza), sin Alijin, te Mehmed, sin Ivazov. Tužena stranka bila je Hani-hatun, mutevelija vakufa Musa-čelebijina mekteba u kasabi Knežini. Ni tužena strana nije se lično pojavila pred kadijom, nego ju je zastupao Hurem-čelebija, sin Hizr-čelebijin, koji je živio u Sarajevu.

Fatima sa Glasinca i njezin brat tuže Hani-hatun da kao mutevelija već sedam godina bespravno raspolaže iznosom od 21.000 akči koji kao imovina Musa-a, oca tuženika, predstavlja vakuf za navedeni mekteb i neke druge svrhe. Time tužena, ističe se, uskraćuje pravo tužilaca, i oni traže od kadije da stvar riješi u njihovu korist.

Hurem-čelebija kao opunomoćenik tužene ovako je objasnio slučaj: Musa-čelebija, dok je bio živ i zdrav, navedeni iznos od 21.000 akči izdvojio je iz svog čistog imetka i uvakufio ga registrujući taj vakuf i u sidžil i predavši novčana vakufska sredstva muteveliji. I odredio je da se uvakufljeni novac pušta u promet u vidu zajma uz priplod od 10%, a da se tim priplodom koristi muallim njegova mekteba (muallim-hâne) u kasabi Knežini, i to dnevno ovako: 2 akče za držanje nastave, a sevap da ide za dušu Husrev-vojvode; 1 akča da svaki dan recitira džuz Kur'ana, također za dušu Husrev-vojvode; 1 akča da poslije svake jutarnje molitve recitira »Jasin« (poglavlje iz Kur'ana) za dušu istog Husrev-vojvode; 1 akča da dnevno recitira džuz za vakifovu dušu; 1 akča za recitiranje džuz za dušu vakifove braće Skender-čelebije i Mehmed-čelebije. Legator je još odredio da uprava vakufa bude u rukama spomenute Hani-hatun, a sam nadzor nad poslovanjem vakufa po-

⁷ Integralni tekst dokumenta registriran u sidžilu sarajevskog kadiluka iz vremena oko 1557. godine,

kolekcija sidžila u Gazi Husrevbegovoj (GH) biblioteci u Sarajevu, br. 129, str. 435.

vjerio je njemu, Hurem-čelebiji, Haninom zastupniku na sudu. Zavlještac je Hani i Huremu povjerio i pravo postavljanja i otpuštanja lica koja će vršiti navedene dužnosti (džihet). I tako se — tvrdio je Hurem-čelebija — navedeni iznos i koristi kao vakuf.

Tužitelj nije priznao izjašnjenje, pa je tužena stranka privela svjedoke Mustafa-čelebiju, sina Husejn-vojvodina, i Aliju, sina Oručeva, koji su izjavili ovo: spomenuti vakif Musa-čelebija je, dok je bio u dobrom zdravlju, izdvojio navedeni iznos od 21.000 osmanskih akči iz svog čistog imetka i na navedeni način uvakufio za mekteb, što ga je podigao u kasabi Knežini. Vakuf je registriran u sidžil, a uvakufljeni novac predat muteveliji, pa se ta vakufska gotovina na opisan način daje u promet i troši u navedene svrhe. I ima *trideset godina* kako su navedeni iznos i spomenuti mekteb postali vakuf.

Sud je zauzeo stanovište da se iskazi svjedoka mogu primiti kao vjerodostojni, pa je spor riješio u korist vakufa, odnosno odbio je zahtjeve tužilaca.⁸ Suđenju su prisustvovali kao svjedoci: Mezhid-hodža, mujezin Hasan, Ibrahim, sin Veli-hodžin, Mehmed, sin Ivazov, Uveys, sin Hamzin, Behram, sin Iljasov, sarač Kurd . . ., Mustafa, sin Pir Alijin, sarač Memija i drugi, od kojih su barem neki morali biti građani Knežine.

Čaršija u Knežini morala je postojati u drugoj polovini 16. vijeka, odnosno već u godini kad se to mjesto spominje kao kasaba. Na nju podsjeća i do danas očuvani naziv jedne oranice pod imenom *Čaršija*. U blizini je i toponim *Trgovište* (ime druge oranice), a on izravno evocira na prostor na kojem je održavan sedmični pazar. S obzirom na lokacije njiva s tim imenima, koje su mi mještani pokazali na samom terenu, može se zaključiti da se nekadašnja knežinska čaršija, zajedno s pazarištem, nalazila iznad današnjeg puta, što vodi kroz mjesto iz pravca Sokoca, s njegove desne strane: trasa same čaršije kao ulice, odnosno saobraćajnice mogla je biti postavljena u usponu od današnjeg (i ondašnjeg?) prolaznog puta, ili je bila u horizontali, po zamišljenoj izohipsi, ali uzdignuta iznad navedenog puta i, bez dvojbe, s nekom internom vezom s putem koji je povezivao mjesto sa zaleđem. Postoji u mjestu i okolini (u selu Turkovićima) i predaja o knežinskoj čaršiji prema kojoj je imala 70 »čepenaka«, a jedna druga verzija kazuje da ih je bilo, čak, 200. Obje te brojke su pretjerane i nerealne, ali se ne može pobijati fakat o postojanju knežinske čaršije u toj predaji.

⁸ Čini se da je ovdje riječ o fingiranom sporu. Vjerovatno je vakufnama uništena, pa se sad ovim putem, sudskom presudom (koja ima vrijednost same vakufname) rekonstruiraju i ponovo legaliziraju odredbe legatora. Ostaje, međutim, nejasno otkud akt višegradskog ka-

dije u sidžilu sarajevskog kadiluka. Može se pomišljati da je unesen na ličnu intervenciju Hurem-čelebije, koji je na sudu zastupao interese mutevelije i samoga vakufa, a živio je, vidi se iz dokumenta, baš u Sarajevu.

Knežina kao kasaba imala je i *hamam*, koji je kao zgrada svoje vrste (kamena potkupolna gradnja) morao predstavljati i vriedan objekat javne arhitekture u mjestu. I na njega podsjeća toponim *Podhamam* kao naziv jedne zemljišne parcele u mjestu, što je poslužilo i Hamdiji Kreševljakoviću da i Knežinu uvrsti u velik broj naselja Bosne i Hercegovine koja su imala jedan ili više hamama.⁹ Iz lokacije navedenog toponima koju su mi pokazali na terenu vidi se da je knežinski hamam bio u blizini današnje džamije Selimije i vrela Ilidža. Pisanih dokumenata o njemu, međutim, nema, pa se, tako, i ne zna поближе kad je građen.

Novе podatke o Knežini imamo iz početka idućeg, 17. vijeka u katastarskom defteru iz godine 1603—1617 (upravo iz doba sultana Ahmeda I, jer je na naslovnoj strani deftera njegova tuga).¹⁰ Prema tome izvoru, Knežina je tada imala, barem kao poreske obveznike, ukupno 81 domaćinstvo i 22 mudžereda. Iz pojedinačnog iskaza čelnika domaćinstava i onih inokosnih vidi se da su svi muslimani, očito u drugom ili trećem koljenu, a samo je pet stanovnika s očevim imenom *Abdulah* (izravni konvertiti!), te Hasan, sin *Vukadinov*, koji je živio na baštinskoj zemlji. Knežina je, dakle, tokom 16. stoljeća napredovala u izgradnji i populaciji.

U istome defteru Knežina je zabilježena, karakteristično je, i kao *kasaba* i kao *varoš*.

U Knežini kao *kasabi* nađeno je i upisano ovo stanovništvo: imam i hatib (jedno lice), 2 mujezina, 70 kuća muslimana i 22 muslimana mudžereda. Ima važan zapis da se stanovništvo Knežine kao kasabe *bavi zanatstvom i da od toga živi*. Tu je i prenos upisa iz nekog ranijeg deftera u kojem se kaže da to isto stanovništvo daje spahiji polovinu baduhave i pola resm-i arusa, a ako pak to isto (zanatlijsko) stanovništvo bude obrađivalo rajinsku zemlju, davaće na tu zemlju spahiji hukuk-i šeri'yye i rusum-i urfiyye.

Sad, na osnovi deftera 1603—1617, imamo vremenski prvi put i sliku zanata, odnosno čaršije u Knežini. Tu su registrirani:

— Krojači (<i>hayyât</i>)	5 majstora
— Tabaci ili kožari (<i>debbâg</i>)	3 „
— Kovači (<i>haddâd</i>)	3 „
— Sarači (<i>serrâc</i>)	2 „
— Dundeři (<i>neccâr</i>)	2 „
— Halač (<i>hallâc</i>)	1 „

Ukupno 16 zanatlija, ali, očito, samo dućana 11, jer dundeři nisu imali dućane, a ni tabaci nisu radili u čaršiji. Time se sad znatno korigira, odnosno svodi na realnu mjeru navedena tradicija o 70,

⁹ H. Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini (1462—1916)*, drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo, 1952, 113.

¹⁰ Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu defteri, № 479, fo 232, fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 205, fo 63.

odnosno 200 ćepenaka u tome mjestu. Naročito je značajan podatak o tabacima, jer kazuje da je i Knežina, kao i većina drugih kasaba uz vodu u Bosni i Hercegovini, imala pogone za štavljenje kože, tzv. *tabhane*, u kojim je po prirodi posla radilo relativno dosta radnika, možda i na manufakturnoj osnovi, i koje su uveliko privredno pomagale i čaršiju i kasabu kao cjelinu. To se vidi i po pojavi *sarača* u tome mjestu koji su pravili razne predmete (naročito za opremu konja) upotrebljavajući kožu, dakako, prvenstveno iz tamošnjih *tabhana*.

Kad je riječ o zanimanjima stanovništva kasabe Knežine, druga upadna pojava u navedenom vremenu je registracija 10 kuća *džindija*, doslovno prevedeno (arapski orig. oblik *gundiyyun*) »vojnika«. O kojem je rodu vojnih lica ovdje riječ — nije u historiografiji, barem domaćoj, još raščišćeno. Pojavu *džindija* u Knežini ističem kao značajnu zato što postoji mišljenje da su *džindije* bile, po nagovještajima određenih izvora, vojnici koji su imali zadaću da budu stalna zaštita (stajaći vojnici) »svih otvorenih, ali na izvjestan način utvrđenih gradskih naselja«, i to »pored takozvanih *hisarija* (*hisari* — bramitelj zida)«. ¹¹ Na osnovu toga i činjenice da se u Knežini sretala ne baš neznatan broj kuća takvih vojnih lica trebalo bi izvoditi ili barem naslućivati da je i u Knežini početkom 17. stoljeća postojala neka vrsta utvrđenja, ali nema ni traga na terenu, ni glasa u izvorima, niti u tradiciji da je kada u tome mjestu postojala bilo kakva fortifikacija. Ta, druga okolnost o Knežini, a i činjenica da se *džindije* javljaju tu i tamo, koliko mi je poznato, i u mjestima koja sigurno nisu nikad imala bilo kakvo utvrđenje, navodi na zaključak da se značenje i uloga *džindija* uopće, pa tako i onih knežinskih, mora smatrati jednako otvorenim pitanjem u nauci, kao što to čini i A. Handžić, koji je, inače, najdalje otišao u istraživanjima moguće zadaće te vrste vojnika.

U defteru iz 1603—1617. registrirana je u Knežini *Mahala džamije sultana Selim-hana*, te četiri *vakufa* u gotovom novcu. Proizlazi da je navedena mahala bila tada jedina organizaciona urbanistička jedinica te vrste u mjestu. Tu se vidi i izvor iz kojeg se izdržavala džamija: dio džizije višegradskog kadiluka; odatle je davana plaća imamu, koji je bio i hatib, i to dnevno po 5 akči, ¹² a i namirivani su troškovi nabavke *loja* za osvjetljenje i *hasura* kao prostirke, za oboje dnevno 1 akča.

Četiri *vakufa* bili su ova:

— *Turgutov* s glavnicom od 5.600 akči i s odredbom da se iz prihoda glavnice recitira sura »*Jâsîn*«;

¹¹ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 75—77.

¹² Imam i hatib je Muhjudin, sin Resulov, a mujezini su Osman, sin Alijin, i Ahmed, sin Balijin.

— *Ibrahimov* u iznosu od 3.600 akči i s odredbom da se iz prihoda glavnice troši dnevno 1 akča za recitiranje sure »Tebâreke«;

— *Hadži Bermezid-agin* s glavnicom od 18.000 akči i s odredbom da se iz prihoda glavnice daje dnevno 4 akče za mjesni mekteb;

— *Husejnov* u iznosu od 7.200 akči; prihod je namijenjen (dnevno 2 akče) mujezinu mjesne džamije.

Glavnica tih vakufa iznosila je 34.400 akči. Davana je u zajam uz kamatu od 10⁰/₀ i, po tome, predstavljala onovremene bankovne ustanove u Knežini. Ne treba sumnjati da su te zaklade imale utjecaja na razvoj privrede u mjestu, a u prvome redu na rast zanatstva, a to ističem na osnovu analogije takvih zaklada u drugim mjestima gdje se odreda navode zanatlije kao lica koja imaju prvenstvo u dizanju kredita iz novčanih vakufa.

U defteru iz 1603—1617. Knežina je registrirana, spomenuo sam, i kao *varoš*. Nije to nikakva igra riječi, odnosno sinonim za izraz *kasaba*, nego dio *kasabe*, obično periferno lociran, čije je stanovništvo imalo tačno određen status: nije se bavilo zanatstvom i, po tome, nije bilo oslobođeno određenih daća (spahijski resm-i çift i državni avârizi), nego se smatralo *poljodjelskim* i davalo, pored dvije navedene daće, hak na zemlju (*hukûk-i šer'iyye*) i sve ostale resmove spahiji. Takvo stanovništvo, makar živjelo i u *kasabi*, smatralo se *rajom*, a sačinjavali su ga i muslimani.¹³ Upravo tu karakteristiku imalo je i stanovništvo *varoši Knežine* koje se u navedenom izvoru izravno označava *rajom*, a čine ga osam kuća *muslimana*. Na to ukazuju i podaci o posjedima tih osam kuća knežinske muslimanske raje: šest ih je na baštini, od kojih je jedan Hasan, sin Vukadinov, a dvije na čifluku, pri čemu se jedan čifluk bilježi pod imenom *Balabanov*. U tome smislu još izravnije govore podaci o poreskim zaduženjima toga stanovništva, izraženim prvenstveno u poljoprivrednim proizvodima, ovako:

— resm-i çift i bennak	170 akči
— pšenice 2 kejla	154
— napolice 2 kejla	158
— zobi 15 kejla	105
— grahorice 1 kejl	22
— ušur od bostana (povrća) i sijena	30
— ušur od lana	30
— vinograd	400
— polovina daća baduhava, resmi-i arus,	
poljačina te tapu-i zemîn, ukupno	515
— daće ihtisâb i ihdâriyye	150

U defteru je ubilježeno i 11 vodenica, od kojih se za 4 izričito navodi da su na rijeci *Bioštica*, s ukupnim prinosom za spahiju od

¹³ Upor. Adem Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih na-*

selja u Bosni u XVI vijeku, Jug. ist. časopis, 1974, 1—2, 65.

330 akči, te i 1 stupa valjarica, ali se za nju navodi da je u ruševnom stanju i nije određeno nikakvo zaduženje od nje. Ukupan prihod od svih tih dobara i daća Knežine iznosio je 2.000 akča, koliko je, inače, iznosio jedan manji timar.

Među poljodjelskim kulturama kojim se u to doba bavila raja Knežine i koje su ovdje iskazane, karakteristično je *vinogradarstvo* i kao pojava sama za sebe i po iznosu koji se iz te djelatnosti, kao očito krupne, izdvajao za spahiju. To je izravan dokaz da je u 16. i još u prvoj polovini 17. stoljeća u Knežini i oko Knežine mnogo gajena vinova loza. Značajan je još jedan očit zaključak: od tri popisa poljoprivrednih proizvoda stanovništva Knežine u drugoj polovini 15. stoljeća proizvodi iz vinogradarstva nisu ni u jednom navedeni. Uporedi li se ta činjenica s podacima o znatnoj količini te kulture u vremenu 1603—1617, slijedi da je ta kultura na području Knežine uvedena negdje u 16. vijeku. I gajena je i u Knežini i drugdje sve dotle dok je filoksera u korijenu nije uništila. Sad nam postaju potpuno prihvatljivi inače na prvi pogled poetični navodi putopisca Evlija Čelebije o vinovoj lozi gotovo u svakom našem mjestu kroz koje je prolazio.¹⁴

Evlija Čelebi nije, na žalost, prolazio kroz Knežinu, i tako smo lišeni, možda, i drugih dragocjenih podataka o tome mjestu. No, tu prazninu možemo djelomično popuniti jednim drugim izvorom iz toga doba. To je izvještaj Rimskoj stolici bosanskog biskupa Maravića iz 1655. godine, a u njemu nalazimo drugačije, odnosno potpunije podatke o Knežini: *mjesto s oko 300 kuća i četiri džamije*.¹⁵

S obzirom na vrijeme kad su izneseni, Maravićevi podaci su ozbiljna indikacija da je Knežina u navedenom vremenu bila u kulminaciji razvoja kako po vrijednostima o kojim izvještač govori, tako i u općenitom smislu. Skupivši sve sada iznesene podatke na jedno mjesto, slika razvojnog dostignuća Knežine je ukratko ova: otvoreno gradsko naselje (kasaaba) sa oko 300 kuća, odnosno (računajući pet članova u svakoj kući) oko 1.500 stanovnika; imala je javne objekte i privredu gradskog obilježja; objekti javne arhitekture bili su četiri džamije, jedan ili dva mekteba, hamam i, zna se prema drugim podacima, sudnica gdje je sjedio kadija. Privrednu strukturu činili su čaršija s najmanje 11 dućana zanatlija, kojim treba dodati dva majstora dundera, zatim sajmište, odnosno, kako se ovdje zvalo, trgovište, tri tabhane, stupa valjarica, 11 vodenica, od kojih su četiri na Bioštici, te najmanje četiri novčane zaklade (vakufa). Naselje je bilo organizirano u više gradskih četvrti (mahala).

¹⁴ Da je gajena vinova loza u okolini Knežine, potvrđuju dva podatka i s terena: toponim *Vinogradi* kao ime livade usred crnogorične šume na Paležu, te brojne gomilice kamena na drugoj, istočnoj strani

brda Kratelj koje kazuju da je tlo nekada bilo kultivirano, po položaju i nagibu terena najprije baš za vinogradarstvo.

¹⁵ E. Fermeuzin, *Acta Bosnae, Zagrabiae*, 1892, 477.

II. PROPADANJE

Takva slika Knežine bila je, jamačno, još nekoliko decenija, a onda je nastupio drastičan preokret koji je ovu kasabu sveo na karakter običnog sela. Može se označiti i približno vrijeme kad se to desilo: između 1692/93. i 1711. godine, jer se toga prvoga datuma Knežina javlja još kao *kasaba*,¹⁶ a te druge godine označava se izričito kao *selo* (*karye*).¹⁷ Kao selo navodi se, važno je istaknuti, i u jednom izvoru tek četrdesetak godina mlađem, upravo iz 1750. godine.¹⁸

U izvore u kojima se Knežina javlja u deurbaniziranom statusu ne treba sumnjati, jer je riječ o prvorazrednim arhivalnim aktima, rađenim za službene potrebe. Međutim, u dva značajna djela domaće historiografije stoji da je Knežina stradala u požaru oko 1765. godine i da je tada uništena kao kasaba.¹⁹ Navedeni izvori sad pokazuju da je propast toga mjesta kao gradskog naselja bila mnogo ranije.

Knežina, dakle, od početka 18. vijeka živi životom prosječnog našeg sela. Kao takva dočekala je i kraj osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. To se jasno vidi i iz službenog popisa koji je nastao tek sedam godina poslije austrougarske okupacije, upravo 1885. godine: Knežina je registrirana kao selo s ukupno 45 kuća i 199 stanovnika.²⁰

¹⁶ Tužba nekog Ali-bega, sina Hamzina, člana svite ondašnjeg bosanskog kaimekama Mustafa-age, iz god. 1104 = 1692—93. protiv Ciganina Mustafe, sina Abdulahova, iz *kasabe* Knežine, za krađu kobile. Dokumentat u sak-sidžilu, zbirka sidžila u GH biblioteci, br. 131, str. 81.

¹⁷ Tako je navedeno u službenom spisku (evidenciji) bosanskih i hercegovačkih spahija prisutnih na rijeci Prutu 1711. godine. Isp. VI. Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), LXIII/1930, 2, 27. U tom izvoru selo Knežina registrirano je kao timar spahije Mustafe u vrijednosti od 5.200 akča. Mjesto se još vodilo u sastavu nahije Olovci, ali je ovdje riječ o upotrebi termina iz stare upravne organizacije koja se kao takva susreće i kasnije, ali samo u spahijsko-timarskim dokumentima.

¹⁸ Ankara, Vakıflar Umüm Müdürlüğü Arşivi, Yevmiye defterleri, № 1218, 48 — po fotokopiji u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, rukopis 46—45/I. Dokumentat predstav-

lja rješenje Porte ovoga sadržaja: umro je drugi mujezin, imenom Hasan, sultan-Selimove džamije u *selu* (*karye*) Knežini, pa se na prijedlog kadije Alije na tu dužnost postavlja Hasanov sin Jašar. God. 1163 = 1750. Oznaka Knežine kao sela unesena je u rješenje, bez dvojbe, na osnovu podataka sa samoga terena, iz arha ondašnjeg kadije, jer nije bila zadaća *deftera* navedene vrste da evidentira i registrira status pojedinih naselja, a ta činjenica ima još veći značaj u osvjetljavanju pitanja kad je Knežina izgubila oznaku kasabe.

¹⁹ H. Kreševljaković i H. Kapičić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*, Istorisko-pravni zbornik, Sarajevo, 3—4, 1950, 258, i H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 201 (očito preuzet navod prednja dva autora). Mislim da je podatak temeljen na narodnoj predaji da je Knežina izgorjela »prije 200 godina« i ništa više.

²⁰ Iz popisa se vidi da je tada, a i ranije, u Knežini bio isti broj

Samo se po sebi nameće pitanje kako je Knežina uništena kao gradska naseobina i zašto se nije mogla pridići. U nastojanju da razriješim to pitanje najprije iznosim ono što o tome kazuje muslimansko stanovništvo toga kraja, koje nije bilo u procesu migracije, i, prema tome, njegovoj predaji možemo pokloniti, bez dvoumljenja, veliku pažnju. Prema toj vrsti obavještenja, Knežina kao kasaba je stradala zato što je i *gorjela* i bila *kugom* morena. O stradanju Knežine u vatri zabilježio sam svjedočenje u ljeto 1968. godine nekolicine starijih ljudi i u Knežini i u susjednom selu Turkovićima. Naročito je sadržajno (da ne kažem i sugestivno) ono što sam čuo od Derve Alibašića (59 godina) u Alibašićima (dio Turkovića) kao podatak koji prenosi od nane (umrla 1919. godine u 96. godini života), a ova ga saopćila po kazivanju svoje nane (koja je, prema tome, živjela krajem 18. i početkom 19. stoljeća): Knežina je u svoje vrijeme *gorjela* i *sva* *izgorjela*, i to, navodi se kao orijentacioni datum, »prije Kladnja«, tj. prije stradanja Kladnja u nekom požaru.²¹ U istom mjestu čuo sam kako se prenosi i čuva tradicija i o neposrednom uzročniku požara, odnosno stradanja kasabe: »porobili je pa zapalili i saždili hajduci«.

Povezujući kazivanja mještana s navedenim dokumentarnim podacima da je Knežina izgubila status kasabe negdje u vremenu 1692/93—1711. godine sami od sebe kao najbliži uzroci propasti nameću se događaji u bečko-turskom ratu 1683—1699, u kojem su, prema malo poznatim podacima, od pljačke i požara stradala gotovo sva gradska naselja u Bosni i Hercegovini. Pouzdano tvrdim da je Knežina tada uništena. Kako o tome nema još konkretne izvorne vijesti, zadržaću se malo duže na objašnjenju vremena toga događaja. Odmah treba istaći da je to stradanje moglo biti i prije 1692/93. godine, jer navedeni izvor iz te godine, u kojem se Knežina još javlja kao kasaba, predstavlja privatno-pravni akt (privatnu tužbu sudu), i u njemu se to mjesto moglo i po navici označavati kasabom, mada je ona već bila i *izgorjela*, samo, dakako, ne mnogo prije. Treba znati da su u navedenom ratu Austrijanci i Mlečani sa svih strana prodirali u teritorij Bosne i Hercegovine, iako su se glavne bitke vodile izvan te zemlje. Osobito hrvatski graničari, s jedne, crnogorski hajduci, s druge, te dalmatinski uskoci, s treće strane,

kuća i stanova. To znači da su sve kuće bile građene kao jednoporođični stanovi. U ukupnom broju stanovnika bilo je 106 muškaraca i 93 ženska lica. Prema konfesionalnoj strukturi stanovništvo je bilo mješovito (a iz dokumenata proizlazi da je takvo stanje bilo i prije), i to: muslimana 161, pravoslavnih 34 i katolika 4. Socijalni sastav bio je ovaj: svećenika 3, težaka 18, kmetova 33, trgovca 3, pomoćnih radnika 1, ostala zanimanja 5, a že-

na i djece (nezaposleno) 136. — *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Sarajevo, 1886, 160—61.

²¹ Kladanj je gorio 1850. godine, zapalio ga je Ibrahim-paša (*Bosanski prijatelj*, III, 49). To je, bez sumnje, samo jedan od mogućih požara u tome mjestu, pa je očito da se kazivanje ne može vezati isključivo za taj događaj.

u borbi protiv osmanske vlasti, a izdašno pomagani i od bečkog česara i mletačkih providura u Dalmaciji, upadali su u tome ratu (koji se zvao i morejski) sa svojim četama i u duboku unutrašnjost, odvodili roblje i ostavljali pravu pustoš.

U jesen 1688. česarske jedinice pod komandom generala Badenskog prodrle su, tako, dolinom Drine do Zvornika, zauzele zborničku tvrđavu i nastavile operaciju dalje na jug da se činilo da će uskoro biti i pred vratima Sarajeva. Ostali su u tome kraju sve do maja iduće, 1689. godine.²² U tome vremenu (januar 1689) napadali su i tvrđavu u Srebrenici, ali bez uspjeha.²³ Sasvim je prirodno i moguće da su tada odredi te vojske vršili diverziju i protiv manjih okolnih mjesta, pa tako i protiv Knežine.

Postoji jača vjerovatnoća da su Knežinu poharali i popalili crnogorski hajduci (čija je baza bila u Kotoru). Iz jednog memorijala građana Sarajeva Porti, od jula 1695, saznajemo da nije bilo mjesta u okolini Sarajeva gdje se nije bila ugniježdila hajdučija, zatim da su se crnogorski hajduci pojavili u selima Mrkovići i Ljubogošta (u tome drugom mjestu su napali trgovačku karavanu i robu oteli), pa u selima Lasica i Jasenik te da su opustošili sva sela i gradove, izuzevši Foču, od Kotora do Sarajeva!²⁴ Kad su, tako, crnogorski hajduci tako reći slobodno krstarili oko samog Sarajeva, glavnog grada Bosne, prirodno je da su se mogli naći i pred Knežinom i da su je mogli i zapaliti. Upravo za tu, treću verziju uništenja Knežine imamo uporište u konkretnijoj tradiciji da je to mjesto popalio »harambaša Vuk Crnogorac« (kazivanje Muslimana) odnosno, još konkretnije, harambaša Pajo (Bajo) Pivljanin (verzija mještana Srba); kazuje se i pojednost da je Bajo Pivljanin poslije paljenja Knežine s četom krenuo preko Kravarevice prema Preljubovićima. Ime *Crnogorac* u tome kazivanju nije moglo biti izmišljeno. Ono, s druge strane, nije prezime, kao što se na prvi pogled može misliti, nego geografski pojam, oznaka porijekla harambaše Vuکا, a to se lijepo slaže s izvornim vijestima o krstarenju crnogorskih hajduka po Bosni. I kad bismo ostavili po strani ime lica u oba kazivanja, ostaje važna pojava da se ta ličnost označava »harambašom«, a to znači da je riječ o predvodniku oružane jedinice koja je kao takva mogla djelovati u širim razmjerima samo u ratu. A budući da je Knežina stradala prije 1711. i da je još 1692/93. označavana kasabom, proizlazi, sasvim očito, da je posrijedi diverzija u ratu koji je neposredno prethodio.²⁵

²² Postoji zapis da je dana 17. šabana 1100 = 6. VI 1689. veliki vezir izvijestio sultana na divanu da su česarevci napustili Zvornik. *Silahdār Tārīhī*, c. II, Istanbul 1928, 445.

²³ Na osnovu ličnog izvještaja ondašnjeg bosanskog beglerbega Topal Husejn-paše, podatak u *Silahdār Tārīhī*, c. II, 420.

²⁴ Cjelovit tekst predstave u *Zborniku bosanskih memorijala 1672—1719.* redaktora Abdulaha Drnišlije, rukopis u biblioteci Türk Tarih Kurumu u Ankarı, fotokopije u Akademiji nauka i umjetnosti BiH. Tekst dokumenta i u sak-sidžilu u GH biblioteci, zbirka sidžila, br. 131, str. 122.

²⁵ Ima još jedna predaja o krstarenju crnogorskih hajduka i Bajе

Takvom analizom događaja nije se, istina, došlo do tačnijeg datuma i bližih podataka o propasti Knežine, ali se utvrdilo šire vrijeme te, ono glavno, način na koji je Knežina uništena.

Mnogo je teže osvijetliti pitanje zašto se uništena kasaba nije podigla. Da je postojalo dovoljno ljudstva i, uz to, materijalne baze, do zastoja sigurno ne bi došlo. Očito je da su prilike u Knežini, kad je totalno spaljena, bile teške i preteške. Samo smanjivanje stanovništva nije bilo zbog raseljavanja, nego, najvjerovatnije je, zbog kuge. O njoj izravno govori tradicija u ovome kraju: kuga je bila tolika, da je »iskopala« Knežinu. Epidemije kuge u Bosni, pa tako i u knežinskom kraju bilo je u nekoliko navrata baš poslije bečko-turskog rata. Kuga, koja je prouzrokovala stradanje stanovništva u Knežini morala je biti velikih razmjera. Oba ta događaja, paljenje i haranje kugom, bila su vremenski sublizu. Samo u superponaciji ta dva strašna događaja, u totalnom paljenju i gubitku ljudstva (kugom) zatrla se i osnova za efikasnije oživljavanje naselja kao gradske aglomeracije. Velika epidemija kuge javila se 1689, raširila se čitavom Bosnom i Hercegovinom i trajala sve do početka 1691, a listom kosila žrtve i po gradskim i seoskim naseljima.²⁶ Da tragedija bude veća, tih godina vladala je i velika suša i, usljed toga, gotovo nezapamćena glad.²⁷ Kuga, suša i glad morali su tada harati i u Knežini, i eto mogućeg razloga paralize toga mjesta bez obzira na to šta se dogodilo prvo, pljačkanje i paljenje, ili, pak, kuga.²⁸

Pivljanina po ovim krajevima. Postoji, naime, i na Glasincu priča da je ovuda prolazio i Bajo Pivljanin (historijska je ličnost), da je dolazio, čak, i do Nove Kasabe (koja je mnogo dublje, sjevernije od Knežine) i da je »na džamiji« u Novoj Kasabi i sada nagnut alem, kako ga je Bajo gađao iz puške«. Isp. Mil. S. Filipović, *Glasinac, antropogeografsko-etnološka studija*, Beograd, 1950, 106. Teško je vjerovati u priče o kretanju Baje Pivljanina po tim krajevima. Možda se te priče odnose na njegovo četovanje u kandijskom ratu (1645—1669), jer je poznato iz drugih izvora da je ovaj hajduk poginuo na Vrtijelci u Crnoj Gori) prvih dana maja 1685, dakle već druge godine od ulaska Mlečana u rat protiv Turske. Međutim, te vijesti potvrđuju da su, čak, ovamo zalazili hajduci iz Crne Gore, što je i svrha mojih navoda: želim da potkrijepim osnovanost kazivanja da su baš crnogorski hajduci orobili i zapalili Knežinu u onom drugom, bečko-turskom odnosno morejskom ratu, jer na to posredno upućuju i pisani izvori.

²⁶ Podaci u *Ljetopisu fra Nikole Lašvanina* (zapravo zapisi savremenika fra Stipana Margitića), GZM 1915, sub anno 1690. Isp. i Đuro Orlić, *Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku*, Acta historica medicinae, pharmatiae, veterinae, Anno I, 1, MCMLXI, Beograd, 96.

²⁷ *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, isto mjesto.

²⁸ O gladi u Knežini, možda i ovoj iz tih godina, posredno svjedoči predaja zasnovana na tumačenju turskog natpisa u živicu kamenu što se nadnio nad vrelu Knežak u mjestu. Prema predaji tu piše *Su çok ekmek yok — Vode dosta, a hljeba nimalo*. Natpis je loše pisan i klesan, nije pripremljena, čak, ni ravna podloga, a voda i mraz su jako nagrizli i ono što je tu. Teško je tekst razriješiti, ali se već i sada može reći da u čitavu natpisu (koji je dat u tri reda) nema ni jednog detalja slova koji bi mogao upućivati na riječi navodnog natpisa. U natpisu, očito, ima više riječi nego u tekstu koji narod prepričava. Naprotiv, u drugome redu razabiru se

Ne treba, međutim, gubiti iz vida mogućnost da je stanovništvo Knežine listom stradalo i u epidemiji velike kuge 1732, koja je i tada harala po čitavoj Bosni. Ljetopisac fra Nikola Lašvanin na osnovu ličnog znanja o tome ovako piše: »... a kad nasto godište 1732. otrova se sva Bosna, za upisati koliko gdi pomri hotilo bi se mlogo karte, i vremena... Što od ove kuge pomarh mučno je znat broj, ovo znam da u veliki mistih kakono u Saraevu, Mostaru, Banjoj Luci na dan bi se po trista martaca kopalo, i u svoj Bosni nit osta grad, varoš, ni selo gdi ne pomori.«²⁹ I sutješki ljetopis bilježi gotovo udlaku isto: »Ove se godine otrovha sva Bosna od kughe...«³⁰ Shvaćanje da je Knežina mogla gotovo totalno stradati u ljudstvu i u toj drugoj kugi 1732. ne umanjuje razmak od kojih četrdesetak godina od stradanja Knežine kao građevinske aglomeracije, to vrijeme bilo je suviše kratko da se otklone teške posljedice bečko-turskog rata, a kamoli da se osovi cijelo mjesto s kakvom-takvom čaršijom i drugim javnim objektima, i to još u doba kada privredni život nije napredovao, nego stagnirao u čitavoj zemlji.

Postojale su još dvije okolnosti koje nisu omogućavale da Knežina ponovo oživi. Prva je u saobraćajnim, odnosno prometnim uslovima koji su sami po sebi jedan od važnih činilaca u ekonomskom razvoju naselja. Knežina, naime, nikada nije imala dobre prometne veze. Jedan od glavnih zemaljskih puteva koji je povezivao središnju Bosnu (Sarajevo) s Beogradom i Unđurevinom preko Vlasenice i Zvornika mimoilazio je Knežinu pravcem današnjeg Sokoca, a i na tome istome putu promet je dobro opao gubitkom Budima i Slavonije. Knežina je bila vezana za taj put saobraćajnicama isključivo lokalnog karaktera.³¹ Imala je vezu i sa Sarajevom, ali opet internim putem koji je preko današnjih Meljina, Rijeća (Kaljine) i Vučije Luke vodio u Sarajevo (put poznat i danas kao »Stara džada« odnosno »Sarajevski put«). Istina, bio je i krak koji je izravno Knežinu povezivao i s Vlasenicom (preko Donjih Babina i Pjenovca), ali ta veza nije korišćena u prometu između Sarajeva i Vlasenice, jer je bio sigurniji put preko Glasinca i Košutice. Privreda Knežine, naj-

sasvim druge riječi: *Allahu teala*. Konačno, ni sama fabula tobožnjeg teksta natpisa, iako je mogla posredno biti vezana za pojavu gladi u mjestu, nije originalna, barem u cijelosti: jezična i sadržajna varijanta bila je poznata i u Hercegovini; postoji tu priča da su turski vojnici, osvajajući krševitu Hercegovinu, javljali svojim kućama *Para yok hersenk çok* — Para nema, a kamena i odviše. Isp. Ivan Zovko, *Narodno pričanje o imenu »Hercegovina«*, GZM, III/1891, 219—20.

²⁹ *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM, XXVIII/1915, sub anno 1731.

³⁰ *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, priredio fra Julijan Jelenić, GZM, XXXVI/1924, 10.

³¹ Jedan od tih putova vodio je preko Kopjevića (postoje ostaci stare kaldrme), Četenova dola, Maluša, Ljute strane i Donjih odžaka i svodio na Glasinac, upravo u područje današnjeg Sokoca, a drugi se od Vrapčeva mlina na Bioštici penjao preko Kratelja i izbijao na zemaljski put pod Košuticom. Današnja trasa kolskog puta Sokolac—Knežina uspostavljena je 1933—34. godine.

većim dijelom agrarna, zajedno s njenom čaršijom, oslanjala se samo na uže zaleđe i, tako, ostajala zatvorena u relativno uskom prostoru.

Druga okolnost što se Knežina nije mogla pridići je u činjenici da je bilo davno prošlo doba velikih fundatora (vakifa), koji su se javljali naročito u 16. vijeku, a koji su bili najpotrebniji baš sad, u općem osiromašenju zemlje poslije dugotrajnih ratnih razaranja, barem za obnovu stradalih javnih objekata.

III. UPRAVNO-SUDSKO UREĐENJE

O organizaciji uprave na području Knežine pisao je Hazim Šabanović, razmatrajući tu problematiku na terenu čitavog bosanskog pašaluka.³² Postoje razlozi da se o tome ponovo piše, jer detaljniji studij i novi podaci otvaraju put da se Šabanovićevi podaci potvrde, a neki dopune i isprave.

Upravno-sudska organizacija područja Knežine u 15. vijeku, kad je ovo mjesto s okolinom bilo, kako je navedeno, u vilajetu Pavle, a u nahiji Olovo i, sigurno, u sastavu kadiluka Višegrad koji je, inače, formiran prije 1462, nije se promijenila ni u 16. vijeku.³³ Tako proizlazi i iz onog pisanog izvora iz 1563. o sporu oko vakufa mekteba u Knežini koji je vodio baš višegradski kadija. Već u idućem, osmom deceniju 16. vijeka, nastale su velike promjene u upravnoj organizaciji ovoga područja, kako je iznio H. Šabanović s puno uvjerenosti, mada je, pri tome, našao samo jedno izvorno uporište. Olovo je tada izdvojeno iz višegradskog kadiluka i s Kladnjem postalo zaseban kadiluk, a toga istoga vremena ili nešto kasnije, ali svakako do kraja 16. vijeka, formiran je, izdvajanjem također iz višegradskog kadiluka, i novi kadiluk Birač, u čijem se sastavu našla i kasaba Knežina s okolinom, izdvojeni iz dotadašnje olovske nahije.³⁴ U isto doba, a svakako prije 1578. i sarajevski kadiluk, koji je izravno graničio s novim kadilucima Birač te Kladanj s Olovom, dignut je u rang mulaluka. Granica između biračkog i sarajevskog kadiluka, odnosno mulaluka i biračkog kadiluka išla je kraj same Knežine, upravo rijekom Biošticom, i takvo stanje, jamačno, ostalo je do kraja osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. O tome govori i živa tradicija, prema kojoj su se u Knežini nekada dozivale dvije kuće na dvije obale Bioštica: »Ja sam u mulaluku, a ti u kadiluku!«³⁵

³² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135 i, naročito, 201.

³³ H. Šabanović, *isto djelo*, 154—55.

³⁴ H. Šabanović, *isto djelo*, 201.

³⁵ O granici ta dva kadiluka u bližoj knežinskoj okolini govore i

pisani dokumenti. Današnje selo Meljine (na lijevoj strani Bioštica) bilo je u sastavu sarajevskog kadiluka: sarajevski kadija je krajem džum. I 1199 = prva dekada aprila 1785. izdao naređenje (muraselu) sarajevskom muteselimu Derviš-agi

H. Šabanović tretira birački kadiluk, a prema tome i sami Birač (Vlasenicu) i Knežinu, koja je bila u tome kadiluku, kao sastavni dio zborničkog sandžaka za čitavo vrijeme njegovog postojanja. Uistinu birački kadiluk je bio u bosanskom sandžaku. To se izrazito vidi iz dva fermana, jedan iz 1572,³⁶ a drugi iz 1641; taj drugi naslovljen je na *biračkog kadiju*, a njime se daje odobrenje da budimski beglerbeg Musa-paša može osnovati kasabu (današnje mjesto Nova Kasaba), navodi se izričito, u nahiji Birač, a u bosanskom sandžaku.³⁷

U naslov biračkog kadiluka vremenom je uključeno i ime Knežine, pa se taj kadiluk javlja pod imenom *Birče mea Knežin* («Birač s Knežinom»). U Musa-pašinoj vakufnami iz 1643. za njegove zadužbine u današnjoj Novoj Kasabi kadiluk se još zove *Birče*, a u poznatom popisu kadiluka u evropskoj Turskoj, što ga je ostavio rumelijski kadi-askar Abdulkadir-efendija 1667, taj kadiluk se već i službeno piše *Birče mea Knežin*.³⁸ Prema tome, promjena u naslovu, u kojem je i sama Knežina kao kasaba došla do posebnog izražaja, dogodila se negdje tih godina.

U kasnijim izvorima do kojih sam mogao doći, a našao sam ih više, ime Knežine nekad je na drugom («Birče mea Knežin»), a nekad na prvom mjestu («Knežin mea Birče»), a jednom, u god. 1766, taj kadiluk se označava samo po Knežini: *Kadâ-i Knežin*. I tako se to ređa i smjenjuje sve do polovine devetnaestoga vijeka.³⁹ Baš zbog tako relativno čestog mijenjanja naziva kadiluka očito je da ovdje nije riječ o službenim izmjenama, za koje bi morao biti izdat svaki put ferman, nego o slobodnijoj upotrebi naziva, makar se radilo i o službenim aktima Porte i domaćih sudova.

da mora pozvati na sud (u Sarajevu) zimiru Jovana iz sela *Hmeljine* u vezi sa sporom s Ahmed-spahijom. *Akt u arhivu GH biblioteke, br. 1914*. Isto stanje bilo je i 1841, što saznajemo iz deftera kefileme Mule Mestvice zvanog Vrcanije (rukopis u GH biblioteci), gdje su kao sastavni dio sarajevskog kadiluka zapisana, pored Meljina (tu se piše tako!), još mjesta Širjevići, Gare, Banjalučica, Hrastište (danas Rastište), Vukinić, Pusto selo, Miletine (ovo je selo bliže Knežini i od Meljina!), Cvrčići, Kalauzović i Rijeća, sve u džematu, navodi se izričito, *Rakova Noga*.

³⁶ Ferman od rebia II 980 = avgust/septembar 1572, objavio M. Tayyib Gökbilgin u *Prilozima za orijentalnu filologiju, etc.*, Sarajevo, VI—VII/1956—57, 173—74.

³⁷ Tekst fermana iz prve dekade džumada II 1051 = 7—16. IX

1641. u kodeksu originalne Musa-pašine vakufname za današnju Novu Kasabu u GH biblioteci. Isp. A. Bejtić, *Nova Kasaba u Jadru*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XI/1960, 227.

³⁸ S. Bašagić, *Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke*, Novi Behar, Sarajevo, IV/1930—31, 12, 178.

³⁹ *Kadâ-i Birče mea Knežin*, god. 1705, 1721, 1725, 1767, 1773, 1782, 1804. i 1825: Arhiv GH biblioteke, br. 61, 92, 255, 1351, 2166; *Kadića Zbornik* u GH biblioteci, 80. *Kadâ-i Birče*, god. 1708, 1789, 1830, 1850: Arhiv GH biblioteke, br. 411, 575, 1135 i 1750. *Kadâ-i Knežin mea Birče*, god. 1785: Arhiv GH biblioteke, br. 1178. *Kadâ-i Knežin*, god. 1766: Arhiv GH biblioteke, br. 1178.

Raspoloživi dokumenti sadrže i jednu novost o kadiluku, u čijem je sastavu bila Knežina: od sedamnaestog vijeka sve do polovine 19. stoljeća kadiluk se dijelio na *dvije nahije*, jedna je *birračka*, a druga upravo *knežinska*. Biračka nahija javlja se još 1572. godine,⁴⁰ a potom i 1641. u spomenutom fermanu kojim se daje odobrenje da Musa-paša osnuje kasabu, navodi se izričito, u *birračkoj nahiji*.⁴¹ Knežinska nahija (i u njoj selo *Nevačka*) javlja se, npr., 1725. godine.⁴² Ta ista nahija i u njoj selo *Ljevađe* sa džamijom *Bučuk Alijinom* spominje se ponovo 1782. u arzu naiba kadiluka Birač s Knežinom.⁴³ Navodi se i 1849. u ispravi kojom Čamila, kći Omerage Fazlagića, iz Atik mahale u Sarajevu,⁴⁴ daruje simu Fadilu (poznati Fadil-paša Šerifović) ogromne čifluke u biračkom kadiluku; odatle saznajemo da je tada Knežinska nahija imala i *džemate*, od kojih se izričito navode džemat *Nevačka* sa selom Gornje Babine, te džemat *Glasinac* sa selom Sijerci.⁴⁵

Postavlja se sad za historiju Knežine kao naselja važno pitanje: gdje je u starije doba bilo sjedište tamošnjeg kadiluka, u Vlasenici ili u Knežini, odnosno kakvu je i koliku ulogu sama Knežina imala u upravi i sudstvu kadiluka? Podaci s terena govore, bar u općenitom smislu, potvrdno o tome: do danas se u naselju sačuvao toponim *Mešćena* kao naziv jedne parcele ziratne zemlje, a i mještani još i danas znaju da je u Knežini bio i sudio kadija. Iako sâm taj podatak, kad se promatra u spektru mogućih varijacija sudovanja u osmanskome periodu,⁴⁶ ne kazuje nešto određenije, stoji činjenica da je sjedište kadiluka bilo i u Knežini. H. Kreševljaković i H. Kapidžić su prvi iznijeli tvrdnju da je sjedište biračkog kadiluka bilo

⁴⁰ Vidi bilješku 36.

⁴¹ Vidi bilješku 37.

⁴² Murasela kadije kadiluka *Birač sa Knežinom* od muharema 1138 — 9. IX—9. X 1825. *Arhiv GH biblioteke*, br. 92.

⁴³ Zbornik Muhameda Kadića, XI, 80.

⁴⁴ To je u pjesmi opjevana *Fata Fazlagića*, žena sarajevskog neki-bul-ešrāfa Mustafe Nurudina Šerifije (umro u Sarajevu 1827), a kći Omerage Fazlagića, čija je bila čitava Obhoda istočno od Sarajeva. Glavna je ličnost u poznatoj bosanskoj lirskoj pjesmi *Na obhodi prema Bakijama*, poznatoj i pod naslovom *Mošćanice, vodo plemenita*. Poblize o tome A. Bejtić, *Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama*, Bilten Instituta za proučavanje folkloru, Sarajevo, sv. 2, 1953, 387—89.

⁴⁵ Darovnica od 17. rebia I 1265 — 10. II 1849. *Arhiv GH biblioteke*, br. 1369.

⁴⁶ S obzirom na lokaciju i značaj postojale su tri vrste mehkema: redovna sudnica u sjedištu i središtu kadiluka, redovna sudnica naiba u sjedištu i središtu nahije, te isturene, upravo terenske sudnice u dubini velikog kadiluka, odnosno velike nahije, ali uvijek tamo gdje je bilo i pazarište. U mehkemi te, treće vrste, sudovanje se vršilo povremeno (redovito je to bilo u pazarni dan), i to, reklo bi se današnjim rječnikom, zbog ekonomičnosti postupka, jer je bilo lakše da kadija izađe na teren nego da stranke, i to njih više, prevaljuju dobar put do sudnice u središtu kadiluka, odnosno nahije. Mehkema u Knežini mogla je biti jedna, ali, vremenom, i svaka od te tri vrste.

درگاه فلک ما را و بارگاه کوی افکار ترابند عرض واجب بقدا بود که بر چه نصیحتی
 نفس قصبه کتیرین دره در نوم و مقفوس سلطان لیکن آن که نماز نکت جامع شهر فنده نوز
 اولان مصلحتی بنام شایع و غیره در فتنه ای نیز شده بودی بشما کتیرین برات عیلتان ایستاد
 لیکن سر نوم در فتنه ای نیز بود و مقفوس است و از راه اولی و غیره نشانی است که در شهر اولی و غیره
 اولی و غیره در فتنه ای نیز بود و مقفوس است و از راه اولی و غیره نشانی است که در شهر اولی و غیره
 اعلم و اعلم و غیره و مقفوس است و از راه اولی و غیره نشانی است که در شهر اولی و غیره
 بنام فنده بودی بشما کتیرین دره در نوم و مقفوس سلطان لیکن آن که نماز نکت جامع شهر فنده نوز
 حال درگاه شایع التوالد عرض اولی و غیره در فتنه ای نیز شده بودی بشما کتیرین برات عیلتان ایستاد

الصفی العیاد
 مستحق
 قصبه کتیرین
 دره در نوم
 بنام فنده

Sl. 2. Faksimil predstave kadije u Knežini iz 1638.

najprije u Knežini,⁴⁷ a potom je tu istu tvrdnju preuzeo H. Šabanović u navedenom djelu. Iako nijedan od tih autora ne navodi izvor, informacija je tačna, ali samo kao činjenica da je, pored Vlasenice, i Knežina bila sjedište kadiluka. Danas imamo i izravan dokaz u tome pogledu, barem za prvu polovinu 17. stoljeća. To je arz kadijskog zamjenika *biráčkog kadiluka* u kojem se izlaže Porti da se Mustafa b. Osman, mujezin sultan-Selimove džamije u kasabi Knežini, »spajdašio« sa eškijom i da se opija te da je, tako, postao nepodoban za tu dužnost, pa se predlaže da se na to mjesto postavi Ahmed-halifa, sin Abdijin, iz te kasabe i da se u to ime izda berat. Dokaz u tom smislu nalazi se u potpisu koji u prijevodu glasi ovako: »Najslabaniji rob Mustafa, sin Derviš-Hasanov, opunomoćeni kadija u ka-

⁴⁷ H. Kreševljaković i H. Kapić, *Sudsko-administrativna po-*

djela, etc., Istorisko-pravni zbornik, Sarajevo, 3—4, 1950, 258.

sabi Knežini, neka mu je oprošteno!» Datum arza: 1. zilkade 1047. = 17. III 1638. godine.⁴⁸

To je rijedak, u našem razmatranju i dragocjen primjer gdje kadija umjesto naziva kadiluka označava izravno samo sjedište kadiluka.

IV. HISTORIJSKI SPOMENICI

Od objekata javne arhitekture nekadašnje Knežine kao kasabe, koji su nam samo po spomenu poznati (4 džamije, čaršija, hamam, sudski konak i mekteb), a kojim treba pridružiti jedno turbe i han, do naših dana preostala je jedino džamija sultana Selima, bez sumnje, glavna bogomolja i najmonumentalniji objekat u nekadašnjoj kasabi. Međutim, okolina mjesta (uži prostor nekadašnje knežinske nahije) bitno je drugačija u pogledu ostataka kulturno-historijske baštine, i bogata i značajna. Ovdje je riječ o kamenim memorijalnim spomenicima, srednjovjekovnim stećcima i muslimanskim nišanima. Po brojnosti gotovo su jednaki i jedni i drugi. Ističu se stećci u grupnim kompozicijama na Jabuci, značajni i po plastičnim dekoracijama, i manja nekropola u Miletinama, a u Podmedniku je i jedna od najvećih u Bosni i Hercegovini, broji preko 270 spomenika, najvećim dijelom u vidu ležećih ploča.⁴⁹ Nišani su neobičnih veličina i oblika, a imaju i plastične ambleme, i kao takvi potječu iz one najranije epohe osmanskog perioda u Bosni (15. i 16. vijek), te predstavljaju izravan slijed domaćih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, naročito obeliska. Najstariji nišani knežinskog kraja u pojedinačnim pojavama i oni u ansamblu, na koje ću ovdje posebno skrenuti pažnju, u ukupnom umjetničkom izrazu predstavljaju ono najvrednije što sam našao i vidio, tragajući baš za tom vrstom nišana, u čitavoj Bosni i Hercegovini.

DŽAMIJA SULTANA SELIMA, građena u doba Selima II (1566—1574) ili, mnogo je vjerovatnije, za vladavine Selima I (1512—1520), spada u red značajnijih masivnih i kupolastih objekata osman-

⁴⁸ *Ed'af ul-'ibād Mustafa ibn Derviš Hasan, al-muwellā-i hilāfe fi kasabati Knežim 'u fiye 'anhu.* Tekst arza na praznom listu jednog rukopisnog djela (turski komentar Hafizove poezije), koje je bilo u *Kasabi Knežini* (vidi se iz jednog drugog zapisa), u zbirci orijentalnih rukopisa u mojoj biblioteci.

⁴⁹ Veselin Kosorić je u članku *Knežina*, u Ribarskom listu, Sarajevo, XXXIX/1964, 6, 130—134, prvi upozorio na bogatstvo stećaka u

knežinskom kraju i poimenično naveo deset lokaliteta tih spomenika kao historijske znamenitosti. Naročito je vrijedno autorovo obavještenje da se na Medniku nalazi lokalitet *Gradac* i ispod njega drugi *Pridvorice*, a na desnoj obali Bioštice više starih zidina iznad kanjona Gradac, jer je to indikacija da je ovaj kraj imao i u srednjem vijeku značaj koji bi se arheološkim pretragama mogao i detajlnije osvijetliti.

ske sakralne arhitekture u Bosni i Hercegovini. U horizontalnoj organizaciji prostora to je čista, tzv. centralna, upravo kvadratična građevina osrednje veličine (unutrašnje mjere $8,26 \times 8,28$ m) i, po tome, predstavlja tip džamije kakve su građene u provincijama Osmanskog Carstva, a u glavnim gradovima (Istanbul, Edrena i Bursa) samo po mahalama. Uzevši je kao takvu, ima značajku da je naglašena u vertikalnoj razvedenosti čitavog korpusa, pa se doima kao prilično izdužen, upravo uvećan objekat. Tu vertikalnost, međutim, razbija, a i obogaćuje sistem prozorskih otvora, postavljenih u tri reda na sve četiri strane, čak i na tamburu; i ti svi otvori su naglašeni lukovima dijelom u masi zida i odreda u plohi fasada.

Po konstrukciji, arhitektonskom oblikovanju i klesarskoj obradi pažnju podjednako privlači i kameni minaret, koji nije pokrivan malterom. Taj građevni element ističe se i naglašenom visinom: ide u red najviših minareta u Bosni i Hercegovini i posve je drugačiji od minareta koje sretamo, npr, u Sandžaku, Kosovu i Makedoniji, pa i u mahalskim džamijama u današnjoj Turskoj. Ima još jedna osobina koja ovom minaretu, a time i čitavom objektu, pribavlja viši, umjetnički izražaj. To je stalaktitni dekor ispod šerefeta koji je ovdje klesarskim dlijetom tako razrađen, detaljiziran, da predstavlja gotovo čipku.

Postoje dvije značajke u arhitekturi knežinske džamije: kupola je sve do nedavno bila, kako se vidi i po priloženim fotosima, prekrivena, umjesto olovom, drvenim pokrivačem, šimlom, usljed čega je imala drugačiji, čunjasti oblik, a završni dio minareta (čitav element iznad šerefete) oblikovan je u vidu stisnutog kioska, poput rješenja koja se mogu vidjeti samo na klasičnim džamijama Perzije. Možemo biti sigurni da drveni šatorasti pokrivač kupole (i ugaonih prelaza konstrukcije džamije iz četverokuta u osmerokut) nije originalan ne samo po tome što bi to bio jedinstven primjer u Bosni i Hercegovini nego i stoga što još živi znanje u narodu onoga kraja da je džamijsko kube bilo prekriveno olovom i da je to olovo »neki paša«⁵⁰ dao skinuti i pretopiti u olovne kuršume za ratne potrebe.

Malo je teže objasniti kako je nastala ona, da tako kažemo, mušebakli nadogradnja na šerefetu. Mislim da je i ovdje riječ o kasnijem nadomjestku. Vrlo je vjerovatno da je prvobitni element (šiljasti dio imao je drvenu konstrukciju) uništen u napadu i požaru u bečko-turskom ratu i da je, tako, današnji drveni završetak nastao u 18. vijeku, kad i drveni pokrov kupole. Istodobno je i olovo s kupole i s šiljka minareta nestalo u navedenom ratu, ali ga nije skinuo,

⁵⁰ Obavještenje sam našao u Turkovićima. Prema kazivanju mještana, džamijsko kube stajalo je ogoljeno sedamdesetak godina, a onda je drvenu konstrukciju i šimlu o svome trošku (kao svoj hajrât)

postavio neki Šahinpašić (ime zaboravljeno) s Odžaka (danas Novo selo) na Glasincu. Zna se i to da je radove na prepokrivanju kubeta izvodio majstor Srbin (ime, također, zaboravljeno) iz Bjeliša kod Olova.

odnosno istopio, neprijatelj paleći Knežinu, već je to uradio jedan od paša, kako kaže narodna predaja (uistinu po naredbi jednog od bosanskih valija), za ratne potrebe bilo pri pohodu na Beč 1683, bilo u kasnijim godinama. Na takav zaključak o nestanku olova s te džamije posredno kazuje podatak prema kojem je u pripremama za napad na Beč u Sarajevu skinuto olovo s dvije kupolaste džamije;⁵¹ kad se, tako, krenulo ogolijevati i sakralne objekte za jedan tako zamašan podhvat, samo je po sebi razumljivo da navedene dvije sarajevske džamije nisu ni bile ni mogle biti jedine žrtve, odnosno da se taj čin mogao dešavati i na pokrajinskim kupolastim džamijama pa tako i na ovoj, knežinskoj.

Trijem (sofe) džamije je drvene konstrukcije i sa jednostrešnom krovnom plohom, što nije u skladu s arhitekturom glavnog masiva objekta koja se kao takva ne da ni zamisliti bez kamenih stupova i kupolica. Takva razlika navodi na misao da je prvobitni trijem bio od kamena i s kupolicama i da je uništen, pa je mjesto njega izgrađen jeftiniji i jednostavniji današnjeg oblika. Međutim, pomnija analiza nekih detalja sasvim određeno ukazuje da ovdje, začudo, nije bilo smjene kamenog i drvenog predvorja, odnosno da je od samoga početka ova džamija imala sofe drvene konstrukcije. Prvi dokaz u tome smislu je položaj sačuvanih otvora u kamenim postamentima sofa, desno i lijevo od prilaza portalu, gdje su se putem željeznog trna sidrili stupovi: razmak od utora do ivice postamenta ne iznosi više od 20 cm, a takva razdaljina sama po sebi pokazuje da je tu mogao stajati stup samo od drveta. Drugi je dokaz u činjenici da na čeonj fasadi džamije nema mjesta gdje bi se mogli oslanjati kameni lukovi koji nose kupolice, jer su upravo na tim mjestima (i desno i lijevo od portala) otvori prozora, i to u rasporedu koji je potpuno identičan slici na ostale tri fasade.

To što je izloženo nipošto ne znači da je današnja drvena konstrukcija trijema prvobitna po građi i po obliku. Naprotiv, vide se dvije različite faze stanja te konstrukcije: današnje krovnište je, kako sam naveo, jednovodno i sasvim jednostavno, a položaj sačuvanih užljebina u zidu, gdje su stajale drvene grede na koje se oslanjala krovna konstrukcija, sasvim sigurno kazuje da je prijašnja, sad možemo reći i prvobitna konstrukcija, bila *trovodna*. Uza sve stilsko odstupanje od kamenog trijema bilo je to nešto što se može smatrati idejno širim, bogatijim, i što monumentalnu kamenu arhitekturu glavnog masiva džamije može pratiti mnogo bolje od onog današnjeg, suviše skućenog ugođaja.

Portal džamije zavređuje također pažnju u oblikovnom smislu. Ističu se u prvome redu kameni dovratnici pa, naročito, segmentni luk od pomno rađenih klesanaca u kojima se sreća i kom-

⁵¹ Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684—1699*,

Beograd, 1962, 47 (podatak prema jednom mletačkom izvoru).

binacija sivog krečnjaka i zelenog andezitnog tufa.⁵² Umjetnički izražaj kompletiraju drvene vratnice, krila vrata. Vrijednost njihova je u plošnoj obradi, upravo u primjeni klasičnog seldžučko-osmanskog sistema slaganja daščica umetica pod pravim uglom i onim od 45°, pa je tako nastao reljefni mozaik kvadratâ, u kojima su i same pojedine daščice umetice reljefne, jer su prorezane. Sve je to tu tako precizno rađeno i izvedeno i, uz to, u tako dobro odabranom drvenom materijalu, da je to moglo biti djelo samo umjetnika rezbara koji je suvereno vladao svojim poslom. Majstor je pripadao, bez dvojbe, epigonu umjetnika 16. vijeka, a to znači da je ovdje riječ o originalu, koji samo slučajnošću nije uništen u vatri.

U unutrašnjosti džamije postoji nekoliko elemenata koji imaju dijelom konstruktivnu, a dijelom i umjetničku vrijednost. Prije svega, pred nama je pojava *trompi* kao klasičnog sistema konstruktivnog prelaza zidova iz četverougaoog prostora u osmougaooni; ovdje se ističe i arhitektonska plastika stalaktita u tačkama, odakle polazi prema gore tijelo *trompi*.

Pažnju zaokuplja i sam *mihrab* po arhitektonskoj dekoraciji gornjeg dijela, jer je i ovdje, u gornjoj zoni kondže izveden prostran i veoma precizan stalaktitni ornament.

Treća vrijednost unutrašnjosti ovoga hrama je drveni *ćurs* (ambon, propovijedaonica). Tu se ističe način obrade ograde *ćursa*, izvedene također u drvenom materijalu. Obrada je u klasičnom stilu perforacije: na jednoj strani je preplet krugova, a na drugoj sistem šestokrakih zvijezda, sve perforirano i tako minuciozno rezbareno kao da je paukova mreža. Podjednako zadivljuje i materijal u kojem su izvedeni ornament, jer drvo do danas ni na jednom mjestu nije napuklo niti se rasušilo uprkos očite velike starosti. U svakom slučaju i ovdje je riječ o originalu, koji je nastao zajedno s arhitektonskim monumentom. Takav zaključak proizlazi ne samo zbog upotrijebljenih klasičnih motiva dekoracije nego i zbog kvaliteta rada vrsnih klasičnih majstora. To je, dakle, druga umjetnina koja je sačuvana u ovoj džamiji od samog građenja i koja snagom originalnosti još više potvrđuje da su i vratnice portala originalne, odnosno da ih je mimoišla vatra.

Ima ovdje još jedan element koji također predstavlja originalnost 16. vijeka. To su *demiri* na prizemnim prozorima džamije, izrađeni od kovanog gvožđa, pa još urešeni osmostranim, također gvozdenim jabukama na križištima šipki. Značajno je i to da gvožđe ni na jednom mjestu nije oksidiralo unatoč relativno velikoj starosti i izloženosti atmosferilijama (kao i kod nekih drugih domaćih

⁵² Od toga kamena, koji je u narodu poznat pod imenom »vodeni kamen«, pravljene su i okviri prozora džamije. Potječe, bez dvojbe, iz Rajića, između Vlasenice i Nove Kasabe, kao jedinog nalazišta (majdana) andezitnog tufa u čitavom

tom kraju. Od njega je u cijelosti zidana, npr., i Musa-pašina džamija u Novoj Kasabi 1643. Taj kamen eksploatise se odavno i za izradu nišana koji se lako mogu prepoznati baš po toj, zelenoj boji.

džamija iz istoga vijeka), što predstavlja vrijednu građu za studij načina klasične domaće prerade, odnosno obrade željeza.

Knežinska džamija je kao značajno arhitektonsko ostvarenje minulih vijekova još u prvim godinama poslije oslobođenja proglašena spomenikom kulture i stavljena pod zaštitu društvene zajednice. Kao takva, danas ponovo ima prvobitni vanjski izgled i arhitektonsku sliku. Skinuta je s kupole i ugaonih tjemena kockastog dijela džamije drvena konstrukcija i postavljen olovni pokrivač izravno po originalnoj zidanoj konstrukciji. Restauraterske radove organizirao je i izveo Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine godine 1969—70. sredstvima koja je u tu svrhu Zavodu dodijelilo Izvršno vijeće Skupštine SR BiH. Tom prilikom izveden je i armirano-betonski serklaž na tamburu, da neutralizira horizontalni potisak sila kupole, a godinu ranije (1968) izmijenjena su drvena prozorska krila i postavljena žičana mreža na prozorima na tamburu. Zavod planira da nastavi radove, ovoga puta na restauraciji završnog dijela minareta.

I prije sedamdeset godina, upravo 1322 = 1906. obavljani su zamašniji radovi na renoviranju džamije, kako to kazuje natpis na arapskom, pisan izravno po malteru na zidu iznad portala, i to prilozima naroda i novčanom pomoći samoga vakufa (misli se na ondašnju Centralnu vakufsku upravu u Sarajevu). Taj zahvat navodim posebno stoga što je tom prilikom u tome kronogramu krivo označeno da je džamiju sagradio gazi sultan Selim-han hidžretske godine 955, koja, inače, odgovara našoj 1548/49. Nije potrebno raspravljati o osnovi i autentičnosti toga datuma, jer je pred nama očit anahronizam: navedene godine nije vladao ni Selim I ni Selim II.

DŽAMIJA, još jedna, nekog drugog, nepoznatog osnivača postojala je na maloj tepi iznad vrela Knežaka gdje se još nalazi nekoliko nišana, očito na prostoru džamijskog harema. O toj džamiji i njenoj lokaciji zna se jedino po minaretu, koji se održao čak do naših dana. Taj građevni elemenat bio je kameni, a ni na njemu, otkako pamte barem najstariji ljudi, nije bilo dijela iznad šerefeta. Minaret je nestao 1947—49: porušili su ga mještani i kamen (žuta sig) upotrijebili za gradnju zadružnog doma.

TURBE u Knežini bilo je na tepi gdje i druga džamija, a iz toga proizlazi da je bilo u samom džamijskom groblju. Trajalo je sve do drugog svjetskog rata, a onda je, u trećem totalnom paljenju Knežine, i ono uništeno. Bio je to objekat jednostavnije arhitekture (četvrtaste zidane osnove) sa četverostrešnim drvenim krovom i daščanim pokrovom. Nije poznato kome je pripadalo. Može se samo pretpostavljati da je riječ o nadgrobnom spomeniku prvenstveno

nekoj derviša ili derviškog šejha, jer postoje dokazi da su i ovdje živjeli i djedovali derviši,⁵³ a upravo je takvim licima u čast narod najčešće gradio turbeta, i to baš tipa kakvo je ovo. Dakako, ne zna se pobliže ni vrijeme kad je taj spomenik nastao, ali je sigurno da je građen ili barem obnovljen poslije propasti Knežine kao kasabe.

HANOVI kao javni konačni objekti morali su postojati i u nekadašnjoj Knežini, a do našeg vremena dopro je jedan, tzv. *Zildžića han*.⁵⁴ Građen je, svakako, u periodu osmanske uprave, a uništen je u godinama prvog svjetskog rata, kad je Knežina ponovo bila paljena. Stariji mještani još se sjećaju toga hana i znaju, čak, njegove građevne karakteristike. Prema njihovim obavještenjima bio je dosta velik jednospratni objekat, građen od kamena (prizemlje) i drveta (sprat i krovnište) i imao »vrlo lijep izgled u ono doba«. U prizemnoj etaži bili su staja za smještaj putničkih, odnosno kiridžijskih konja, prostor (skladište) za odlaganje i čuvanje kiridžijskih tovara i jedan dućan s čepenkom, a na spratu kafana, ognjište za ražanj i soba baškaluk za agu koji je dolazio i nadgledao poslovanje u hanu.⁵⁵

U užoj regiji bili su još najmanje dva hana, i to jedan u Miletinama, a drugi kod Pihlica u neposrednoj okolini Knežine. Davno su i nastali i nestali. Jedno mjesto u Miletinama i danas se zove »Han«, a po položaju toga lokaliteta se vidi da je miletinski han bio u neposrednoj blizini današnjeg izvora poznatog pod karakterističnim imenom *Šedrvan*.⁵⁶ Na han u Pihlicama podsjećaju još ime lokaliteta *Hanište* i gomila kamena na tome mjestu.

CRKVENO GRADITELJSTVO u Knežini i okoloni postoji, ali je mlađega postanka. To su crkva sv. Ilije u Sokocu⁵⁷ i crkva u samoj Knežini, posvećena caru Konstantinu i carici Jeleni.

⁵³ Polovinom 18. stoljeća živio je u Knežini, npr., *šejh seyyid Hasan* obavljajući službu vâza i nâsiha (propovjednika) u džamiji sultana Selima. Spomen mu se sačuvao u njegovoj pritužbi Porti protiv nekih stanovnika (ehâlî) Knežine što zahtijevaju da i raja starosjedioci plaćaju imdâd-i hazariju i ostale tekalife, iako za to ne postoji zakonska osnova. *Istanbul, BBA, Şikayet defter, I, 28/8 (fotokopije u Akademiji nauka i umjetnosti BiH)*.

⁵⁴ Zildžići su iz Sarajeva. Članovi te porodice, te Čomore i Saračevići, također iz Sarajeva, imali su velike čifluke u okolini Knežine (pamtioći kazuju da je sve do 1918. bila njihova polovina okoline toga

mjesta). Bili su čifluk-sahibije, odnosno, kako narod u tom kraju govori, *age čifluka*, pa upravo otud i uzročna veza otkud u Knežini han jednog Sarajlijice.

⁵⁵ Za taj podatak zahvaljujem mještaninu Iliji Jovanoviću (rođ. 1892), koji lično pamti izgled toga hana.

⁵⁶ Podatak od mještanina Ilije Jovanovića.

⁵⁷ Sokolac je na Glasincu, a Glasinac je, kako je pokazano u ovome radu, još polovinom prošloga stoljeća bio džemat knežinske nahije u biračkom kadiluku. Dakako, ondašnji Sokolac ne smije se poistovjećivati sa Sokocem našeg vremena, koji je poslije oslobođenja (1945)

Sokolačka crkva počela se graditi 1873, dovršena je 1876, a posvećena tek poslije okupacije, 1881. godine.⁵⁸ Postavljena je na uzvisini, na lokalitetu Gradac, gdje je bila prehistorijska gromila. Za zidanje crkve upotrijebljeni su stećci sa srednjovjekovne nekropole u samome Gracu.⁵⁹

Crkva u Knežini je još mlađa, nije nastala u doba osmanskog perioda, koji prioritetno izlažem, ali je, ipak, ovdje mjesto da se i o njoj iznesu osnovni podaci, da se ne zaborave, a i da se koliko toliko kompletno javna arhitektura Knežine. Ovdje je riječ o dva različita objekta na istom mjestu. Prvi je podignut 1926. i posvećen je tačno na dan 3. juna (po starom kalendaru 21. juna), kada i pada slava cara Konstantina i carice Jelene. Bila je lijepa narodna arhitektura, izvedena pretežno od drvene građe i s pokrovom od sitne šimle. Crkva je u cijelosti (arhitektonska ideja, enterijer i izvođenje) djelo narodnog graditelja Neđe Maksimovića iz Fakovića u današnjoj bratunačkoj opštini, jednog od čuvenih majstora Osaćana. Oštećena

izrastao, čak, u središte i sjedište novoformirane istoimene opštine, u čiji je sastav ušla i Knežina s okolinom. Tek godine 1862. ili nešto kasnije neki stranac, imenom Marijan, podigao je tu prvi han za potrebe kiridžija i, posebno, turske vojske koja je tada tu logorovala. Taj han je postao jezgro oko kojeg su se počele graditi druge zgrade (Đorđe Stratimirović, *Sa Glasinca*, GZM III/1891, 338—341). Istraživanja etnologa Mil. S. Filipovića također su pokazala da se Sokolac počeo izgrađivati otkad je u njemu počeo držati vojsku Topal Osman-paša (samo to on stavlja u god. 1852, što će biti štamparska greška, umjesto godine 1862) i da su se otada tu počeli graditi hanovi, od kojih je austrougarska okupacija zatekla tri: Šahinpašića, Tankovića i Maličevića han. Još prije crkve, god. 1871, u Sokocu je podignuta i otvorena škola (srpskopравoslavna), čiji je prvi učitelj bio Risto Čajkanović (M. S. Filipović, *Glasinac, antropogeografsko-etnološka studija*, Beograd 1950, 201). I to je bilo sve. Osnovu za razvoj i izgradnju Sokoca uopće predstavljalo je današnje vrelo Sokolac u samom mjestu, jer je, inače, čitav Glasinac bez žive vode. Imenom toga izvora prozvani su i lokalitet i kasnije naselje. Spomen Sokocu kao vrelu sačuvala je sarajevska pjesnikinja Umihana Čuvida u pjesmi »Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije (1813)« (S. Kemu-

ra und V. Čorović, *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII. und XIX Jahrhundert*, Sarajevo 1912, 53):

Iz Sarajeva rano podraniše,
Na Glasincu konak učiniše
Kod Sokoca vrela studenoga.
Sa Glasinca rano podraniše,
U Kasabi konak učiniše...

Objašnjenje M. S. Filipovića na označenom mjestu da su se pojedinci i stalno počeli naseljavati na Sokocu kad je to mjesto (izgradnjom crkve) postalo glavno sastajalište ljudi nije potpuno. To je bio samo posredan razlog naseljavanja Sokoca, a glavni i neposredni bila je šumska industrija, upravo izgradnja i rad pilane u tome mjestu, koju M. S. Filipović uopće ne spominje. Prva sokolačka pilana bila je na parni pogon, a osnovao ju je doseljenik i krupni sarajevski industrijalac August Braun kao jednu od filijala svoje firme »August Braun, Aktiongesellschaft in Sarajevo«, utemeljene već 1878. godine. Uoči prvog svjetskog rata sokolačka pilana radila je sa tri gatera i u zajednici sa pilanom iste firme u Sarajevu davala godišnju produkciju od 15.000 kubnih metara drveta. *Bosnischer Bote, Jahr 1914, 457 i 586.*

⁵⁸ Mil. S. Filipović, *Glasinac*, 201.

⁵⁹ Isto djelo, 202.

je u drugom svjetskom ratu prilikom napada njemačke avijacije. Današnja crkva je sasvim novi objekat, zidan od nemaltenisanog travertina (sedre) i slobodnom primjenom retardiranih stilskih karakteristika klasične, bizantijske arhitekture pa, po tome, djeluje donekle i monumentalno. Dovršena je i posvećena 1963. godine.⁶⁰

U unutrašnjosti crkve posebnu vrijednost predstavlja drveni i rezbareni ikonostas, također rad majstora Neđe Maksimovića, sačuvan i prenesen ovamo iz stare crkve.

NIŠANI knežinskog kraja kao nadgrobna obilježja prvih generacija muslimana domorodaca karakteristični su kako po brojnosti nekropola i veličini, tako i po ukupnom likovnom izrazu i, naročito, po plastičnim dekoracijama, a potom i po samom materijalu, jednoj izrazito postojanoj vrsti krečnjaka iz nekog tamošnjeg napuštenog i zaboravljenog majdana. Osobito je zanimljiv i značajan oblik tih spomenika po tome što najveći dio njih, i kad je riječ o obilježjima grobova muškaraca, nije oblikovan (kao mnogo kasniji nišani) s glavicom u vidu turbana, nego kao obelisci, a gdje i ima pojava nišana s glavicom u vidu turbana, opet se tu u prvom planu ističe veličina spomenika. Pa i te same glavice, turbani na knežinskim nišanima svojom obradom ukazuju na ono najstarije, upravo arhaično vrijeme: nisu ni izdaleka modelirani na način po kojem su radili majstori kasnijih stoljeća i očito je da su proizvod ruku koje su klesale i stečke i koje nisu bile još više oblikovanju turbana kao novog, orijentalnog likovnog elementa.

Daljnja značajka i umjetnička vrijednost velikog broja tih nišana je u likovnom dekoru koji se može označavati i skulptorskom emblematicom kao određenijim izrazom. Postoji skala motiva, odnosno emblema: *polujabuka* pojedinačno i u grupaciji, *mladi mjesec* pojedinačno i u kompoziciji sa polujabukama (polujabuke su, po mome mišljenju, emblem zvijezde, a sve skupa emblem *neba*, upravo eshatološkog svijeta), pa *sablje* različitih veličina i oblika, *drvena čomaga* kao klasični, narodni oblik topuza, *luk sa strijelom* i dr., sve predmeti oružja i motivi koje susrećemo i na stećcima i koji kao simboli označavaju viteški stalež. Svi ti elementi prikazani su u prirodnom, vrlo dobrim proporcijским odnosima, a klesani kao ispupčeni reljef ili u vidu reljefa u ravnini podloge gdje su samo rubovi figura urezani (koilanaglif).

Izrazito velike dimenzije knežinskih nišana, zatim oblici, kakvi se, u načelu, susreću i među stećcima, te skulptoralni dekor, odnosno emblematica, koja se također susreće i na stećcima, jesu karakte-

⁶⁰ Podaci o knežinskim crkvama prema kazivanju mještana Ilije Jovanovića, koji je bio i predsjednik Crkvenog odbora u mjestu, te njegova sina Pere (1930). Prema istom obavještenju, do izgradnje

crkve narod se sakupljao i obavljao službu božju pod velikom kruškom, na kojoj je visio krupan krst, a ta kruška bila je u ravnici, na desnoj obali Kruščice, uz kuću Ilije Jovanovića.

ristike koje se ne ponavljaju na nišanima sedamnaestog vijeka i kasnije. To i jesu oni prvi, vanjski razlozi na osnovu kojih se nišani te vrste, pa tako i ovi knežinskog područja mogu označavati kao svojevrsno produženje domaće srednjovjekovne umjetnosti oblikovanja i dekoriranja spomen-obilježja u vidu stećaka i obeliska. To je umjetnost koja je još i po dolasku Turaka bila prisutna otprilike dva stoljeća i za to vrijeme obogatila se novim vizijama s islamskog Orijenta, a onda u cijelosti utrнула.

Na užem i širem području Knežine postoje, utvrdio sam istraživanjem na terenu 1968, nekropole najstarijih nišana na ovim mjestima, odnosno lokalitetima: Turkovsko groblje uz selo Turkoviće, Mlivine njive u Podmedniku, Alibegovići, Miletine, Pazarić u Kruševcima, Grabenice na potoku Dragaći, Drčalica uz selo Mandre, Dobrovoje, Vrapci, Zuljevo brdo, Karamuratovići, Išerić brdo kod Bečara, Sijerci, Stupine pod Košuticom te brijeg Batovo uz samu Knežinu. Evo podataka o najkarakterističnijim:

Turkovsko groblje, 2 km od Knežine, situirano pored starog puta (na to upućuju ostaci kaldrme) što vodi u pravcu Sokoca, a tako prozvano po selu Turkovićima uz koje se nalazi, po broju i tipovima spomenika je najveća i najznačajnija nekropola klasičnih domaćih nišana u čitavoj Bosni i Hercegovini. Odmah do toga groblja je i novo, aktivno, i jedno i drugo dobro očuvano, jer obje nekropole mještani drže ograđene i brižljivo održavaju. Značajno je da ovo groblje predstavlja neposredan topografski, a prema tome i vremenski slijed nekropole stećaka koja je bila tu sve do 1948. godine (stećci izlomljeni i ugrađeni u put) i od koje je do danas sasvim slučajno ostao jedan jedini.

U toj nekropoli našao sam 22 potpuno očuvana para spomenika, zatim 4 obeliska samca (prednjaci), te velik broj pojedinačnih za koje se ne zna jesu li uzglavni ili nožni spomenici. Površnim pregledom terena utvrdio sam da isto toliko spomenika leži pod zemljom (samo djelomično vire iz tla), i prekopavanje tla bilo bi vrlo potrebno, jer bi se na taj način otkrili brojni daljnji primjerci.

Nišani u toj nekropoli imaju arhaične i specifične oblike i svi su relativno velike visine. U načinu oblikovanja skulptorska težnja došla je do izražaja i predstavljena je u ovim varijacijama:

— *Obelisci* u pravome smislu. To su stupovi kvadratičnog ili približno kvadratičnog presjeka s blagim sužavanjem prema gore i s piramidalnim ili dvoplošnim završecima;

— *Stele*. To su visoke i mesnate kamene ploče s dvoplošnim sklišenjima samo na užim stranama završnih dijelova;

— *Nišani* s glavicom u vidu krupnog turhana.

Posebna vrijednost tih nišana je u figuralnoj plastici predstave

turbana, zvijezda, mjeseca, čomage, luka sa strijelom i sablje, sve dato u jednoj i drugoj naznačenoj varijaciji reljefa.

U nekropoli upravo prevladavaju obelisci i brojem i oblikom. Među njima se posebno ističe par tzv. »mladinskih nišana« (naziv nađen u tradiciji mještana), koji, zapravo, i nisu obelisci, nego kamene igle, nešto uopće jedinstveno u našim krajevima: stupovi četvrtastog i relativnog malenog presjeka (pri tlu 21×15 , a pri vrhu 19×14 cm), a visine koja dostiže na prednjaku 380, na zadnjaku 260 cm! Nažalost, prednjak je izlomljen (u tri dijela) i leži u travi. U susjedstvu ima još jedan samac nišan takvog oblika, visine 220 cm.

Među nišanima s glavicom naročito su karakteristična četiri spomenika sa završecima u vidu tuljca kao zasebnog, derviškog turbana; zapravo, ovdje je riječ, vidi se po oblicima, o predstavi *tadža* (kalpaka) šejhova *kaderijskog* derviškog reda. Takav jedan nišan našao sam još samo na jednom mjestu u Bosni, ali opet u onom kraju (u Kozadrama u rogatičkoj opštini). Ta pojava daje niz posebnih podataka o prošlosti Knežine i ovoga kraja, što ja ovdje, zbog skudenosti prostora, ne mogu podrobnije objašnjavati.

Svodeći pažnju samo na te, derviške nišane, treba posebno navesti da je jedan među njima jedinstven: ima korpus oblika *valjka* te *kanelure* (»burme«) u vidu tordiranog užeta po čitavoj visini ispod turbana. Nišana takve obrade sigurno nema nigdje na našem, jugoslavenskom tlu, a nisam im našao paralelu ni na Istoku, barem u glavnim i starijim gradovima Turske.

Mlivine njive u Podmedniku jesu lokalitet na kojem se nalazi druga značajnija nekropola najstarijih nišana. Groblje nije veliko po onome što je do danas preostalo (ne razaznaju se ostaci u zemlji), ima ukupno pet nišana, ali je karakteristično po tome što samo u jednome paru prednjak ima glavicu u vidu turbana — svi ostali, i prednjaci i zadnjaci su u obliku vanredno proporcionalno rađenih obeliska. Na nišanu s glavicom, visokom 200 cm, turban je posve arhaične forme i rađen je, očito, dok još nije bila utrta vještina i tradicija klesanja turbana. Otud burme široke, a plitke. Nasuprot tome, zadnjak je modeliran u vidu obeliska (visine 150 cm) i pokazuje sve uzorite forme »kovača« stećaka, oblik u kojem se na drugim mjestima javlja i prednjak. Svi nišani imaju i plošni dekor, predstavu čomage (na četiri nišana), luka i strijele (dva nišana), te polujabuke kao emblema zvijezde koja je na jednom paru data na stranama, a na svima ostalim (izuzimajući onaj s turbanom) odozgo, na završetku piramidalnog dijela. Na jednom zadnjaku javlja se i mladi mjesec.

I ta je nekropola u neposrednom susjedstvu stećaka (velika nekropola u Podmedniku).

Grabenice, lokalitet također uz stećke u Podmedniku, samo s druge, istočne strane i u uglu što ga čine potoci Vraž i Dragača

je mjesto gdje se nalazi treća vrijedna skupina nišana ove vrste. Kraj se zove i *Zakuće*. Spomenici na devet grobnica, svi relativno visoki; na dva mjesta su nišani s krupnim turbanima, ostalo sve obelisci. Glavica u vidu turbana na jednom je spomeniku vrlo arhaično oblikovana, kao i na onom nišanu na Mlivinim njivama, i predstavlja, sigurno, spomenik velike starosti. Plošni dekor također bogat. Pored navedenih motiva na nišanima na Mlivinim njivama ovdje se javlja i sablja (dva puta). Mještani prostor toga groblja zovu i *Dovište*, a to dokazuje da je ova nekropola, kao i mnoge druge ove vrste u Bosni, imala značaj kulturnog mjesta (narod se tu iskupljao i činio »dovu« za kišu).

Alibegovići, danas nenaseljen lokalitet na desnoj obali Bioštica i na kolskom zemljanom putu iz Knežine za Olovo je mjesto gdje je bila također prilično velika nekropola najstarijih nišana. Istina, samo na tri grobnice još stoje takvi spomenici, ali se veličina nekropole vidi po markaciji brojnih grobnica santračima, izvedenim od kamenica gotovo amorfnog oblika.

Nekropola je i ovdje situirana uz stećke, koji se nalaze u dvije odvojene skupine, a u blizini je i aktivno srpskopравoslavно groblje.

Osobita vrijednost ove nekropole je u oblicima i veličini jednog para nišana, o kojima je narod toga kraja stvorio i legendu. Prednjak s glavicom u obliku turbana, a zadnjak u vidu obeliska, i jedan i drugi suptilnih dimenzija u presjeku, a po visini nadmašuju sve dosad nađeno i viđeno u toj, starijoj vrsti nišana: prednjak mjeri u visinu 383, a zadnjak 362 cm!⁶¹ S njima se mogu donekle porediti jedino već opisani »mladinski nišani« u Turkovskom groblju; čovjek se, zbog toga, ne može oteti dojmu da se ovdje radi o istom vremenu, čak, možda, i istom majstoru tih tako visokih nišana u oba groblja. U eleganciji čitava spomenika u Alibegovićima, pored samoga lika turbana, koji je i ovdje dat u arhaičnoj, ali vrlo efektnoj formi, sudjeluje i sam kamen iz kojeg su klesani, koji se tako održao u pogledu čvrstoće i čistoće ploha da se čini kao da su ga jučer ruke vrsnog i talentiranog klesara-skulptora izmodelirale i postavile. Gotovo je i neobično i čudno što nema nikakve plošne ornamentike. Kao da je majstor klesar smatrao da će dovoljno izraziti ljepotu spomenika njihovom visinom, međusobnim odnosom pojedinih dijelova i pažljivom obradom ploha, što mu je, mora se priznati, potpuno i uspjelo.

Veliki nišani u Alibegovićima imaju i svoju predaju. U narodu se priča da su to nišani na grobu turskog vojskovođe *Krk bin kul-age* iz doba kad je sultan Fatih ovuda prolazio s vojskom: jednu vojsku poslao je na Visoko, drugu na BijeljINU, a treća je uzaludno napadala

⁶¹ S tim nišanima ne treba upoređivati enormno velike Bašića nišane kod Glamoča, te visoke nišane

u sjeverozapadnoj Bosanskoj krajini, jer su i jedni i drugi drugoga tipa i mlađeg vremena.

na Knežinu, pa je sustigao knez od Knežine, te u Alibegovićima pogubio vojskovođu Krk bin kul-aga.⁶²

U toj legendi ima, po svojoj prilici, i tragova stvarnih događaja.⁶³ Za naša razmatranja važno je kazivanje da nišani Krk bin kul-age, kao i oni u još navedene dvije nekropole, potječu iz Fatihova doba, što će reći iz najstarije epohe turske uprave u Bosni, a na to upućuju i ostali kriteriji. Ne odgovara, međutim, stvarnosti da su ti nišani grobna obilježja baš Krk bin kul-age, i to iz dva razloga: prvo, nije riječ o vlastitom imenu, nego oznaci vojnog dostojanstva i znači jednostavno »aga nad četrdeset hiljada vojnika«, a takvoga naziva nije bilo u turskoj vojnoj terminologiji; drugo, ima još u Bosni ovakvih, najstarijih nišana koje narod veže za Krk bin kul-aga, jedni su u zvrničkom kraju, a drugi su tzv. »debeli nišani« u Mokronogama kod Visokog. Predaja da ti drugi označavaju grob baš Krk bin kul-age registrirana je i u literaturi.⁶⁴

Knežinsko groblje najstarijeg vremena je na brijegu Batovo, na izlazu iz Knežine prema Meljinama i Kaljini. Do danas su pot-

⁶² Cjelovit sadržaj legende, koju sam čuo i zabilježio u Turkovićima 1968. glasi: »Kada je Fatih Bosnu feth činio, jedna vojska otišla je na Visoko, druga dolinom Drine na Bijeljini, a niko nije smio na kneza u Knežini. Jedan vojskovođa tada rekao sultanu da mu se dadne četrdeset hiljada vojnika, pa da će on udariti. Tako je i bilo. Taj vojskovođa imao je s knezom od Knežine prvi sukob evo ovdje, u Turkovićima. Tu je knez odbio tursku vojsku, izginulo je mnogo turskih vojnika, pa otud oni stari nišani u Turkovskom groblju. Tako turska vojska nije mogla na Knežinu, pa je otišla pravo niz Biošticu da se sustigne s vojskom koja je krenula na Bijeljini. Vojska je zakonačila na mjestu gdje su danas Alibegovići. Po noći ih je knez od Knežine ponovo tu napao, i u tome napadu poginuo je i vojskovođa i pokopan je pod onim velikim nišanima. Po tome što je bio aga nad četrdeset hiljada vojnika prozvan je *Krk bin kul-aga*. Njegov zamjenik preuzeo je preostalu vojsku i umakao s njom prema Bijeljini. A knez od Knežine presreo ga na Išerić brdu, ali u to dođe pomoć Turcima od vojske koja je bila otišla prema Visokom, pa tu odbili kneza, koji se onda vratio put Knežine. Zamjenik poginulog turskog vojskovođe poslao potjeru za knezom, te je on uhvaćen živ u

Grabenicama, na onome istome mjestu gdje je iz te borbe nastalo ono staro muslimansko groblje u strani zvano *Dovište* ili *Zakuće*.«

⁶³ Kazivanje da je Fatih jednu vojsku uputio na Visoko predstavljajući, bez dvojbe, predaju o turskom pohodu na Bobovac u širem visočkom kraju, koji je i osvojen maja 1463, a vijest o turskoj vojsci koja je krenula na sjever (na Knežinu i Bijeljini) i o hvatanju kneza toga kraja može da bude daleko sjećanje na ulazak turske vojske u zemlju Kovačevića (kraj južno od Srebrenice i oko Vlasenice) i na stvarnu predaju kneza Tvrtka Kovačevića, posljednjeg vlastelina od roda Dinčića, Turcima, koji su ga potom i pogubili. Očevidac tih događaja janjičar Konstantin Mihajlović je o tome zbivanju doslovno ovo zapisao: »... a mi smo išli sve do Bosne i prispjeli smo do jedne zemlje bosanskega kneza koji se zvao Kovačević, i iznenadno napadnut pokorio se caru, i (car je) potom naredio da se ovaj pogubi, a onda je krenuo u kraljevsku zemlju i opkolio je najprije grad Bobovac...« (Konstantin Mihajlović iz Ostrovice, *Janjičarove uspomene ili turska hronika*, prevod i predgovor Đorđa Živanovića, izdanje SAN, Beograd, 1959, 50).

⁶⁴ Mil. S. Filipović, *Visočka nahija*, Beograd, 1928, 481.

puno sačuvana samo dva para najstarijih nišana (jedan nišan sa turbanom, ostali u vidu stupa — bez ornamentike), imaju sva obilježja spomenika ove vrste u Turkovićima i, očito, potječu iz istih godina. Ovdje je riječ o prostranoj nekropoli koja je davno napuštena. Ima istine u predaji da potječe iz vremena koje je prethodilo rušenju Knežine kao gradskog naselja. Nišani i druga kamena grobna obilježja rasuta su po čitavom prostoru, prekrivena zemljom, ili djelomično vire iz tla. Na nekim mjestima vidljive su i porodične grobnice, markirane santračima obrađenog kamena. Naročitu vrijednost među tim spomenicima predstavljaju grobne kamene ploče, koje prekrivaju čitavu grobnicu i koje sam samo ovdje našao. Nije riječ o pločama iz porodice i vremena stećaka, jer imaju proreze gdje su bili uglavljeni nišani. Dijelovi nišana i ploča su uzidani i u podzid groblja, a nekoliko grobnih ploča je ugrađeno čak u kaldrmu puta ispod groblja. Bilo bi vrlo korisno prekopati nekropolu, jer bismo sigurno došli do novih i lijepih arheoloških nalaza i, što je najvažnije, na taj način bi bili kompletirani oblici i dekoracije nadgrobni spomenika same Knežine iz njenih najranijih godina u osmanskom periodu.

*
**

Eto, to je ono što je najzanimljivije i najznačajnije među spomenicima sepulkralne vrste najstarijeg doba u knežinskom kraju. U vezi s tim javljaju se pitanja koja traže više odgovora, kao što su: veza forme sa domaćim stećcima i orijentalno-islamskim nadgrobni spomenicima na Istoku, porijeklo i značenje motiva dekorativne plastike, ko su bili klesari-skulptori, a ko nosioci tako izuzetno oblikovanih spomenika itd. Međutim, nišani knežinskog kraja 15. i 16. vijeka, iako su specifični, predstavljaju samo dio kulturno-historijske baštine te vrste koja postoji još u nekim krajevima u Bosni i Hercegovini i koja kao takva čeka na naučnu obradu. Zbog toga postavljati pitanja i davati odgovore samo u vezi s najstarijim knežinskim nišanima bilo bi i pretenciozno i manjkavo bez sagledavanja cjeline. Za osvjetljenje prošlosti Knežine i za ukazivanje na historičnost samoga mjesta i kraja dovoljno je ukazati da takvi spomenici ovdje postoje, i to u gotovo izuzetnom broju i oblicima i da predstavljaju uopće najstarije spomenike ovoga kraja u periodu osmanske uprave. Istodobno, isto je toliko važno da se istakne da iza tih spomenika stoje majstori klesari koji su svoj zanat digli na pijedestal skulpture i čiji je centar sigurno bio na području baš knežinskoga kraja, što se ogleda u samome materijalu koji je neponovljiv kao naročita podvrsta. Knežina i njena okolina, tako, po tim spomenicima imaju, bez dvojbe, značenje u historiji umjetnosti i širih razmjera.

Summary

KNEŽINA AND THE »NAHI« OF KNEŽINA IN THE PAST
AND THE PLASTIC ART

There is a number of settlements in Bosnia and Herzegovina, which in the Ottoman period developed into towns, acquired the status of a *kasaba* (a township), and then lost their importance, and were reduced to a common village, while some of them disappeared completely. Such was the case with Knežina in eastern Bosnia which used to be a village, then a small town, then again a village.

Rise and fall. Knežina was mentioned for the first time in 1468/69, as a village of 15 households of tax-payers, Christians, which at the same time meant, that it was an already established mediaeval community. The village grew in the number of the households in the subsequent years, and the process of islamisation had begun. Thus, in 1489, 27 tax-paying households were registered, 17 of which were Moslem, which meant that the Moslem population had already been dominant at that time. In the course of the 16th century, Knežina developed into a township of the *kasaba* type, and it obtained that status primarily owing to the construction of a mosque, an elementary religious school (mekteb), road-inn (han) and by having a weekly market-day (bazar) established. All the above had been built and organized before 1563, when Knežina was mentioned as a *kasaba* for the first time. Until that time a public bath (hammam) must have been built. The main edifice of public character was the mosque, built by Sultan Selim I (1512—1520), or Selim II (1566—1574). According to the historical sources there used to be five independent foundations (waqf) which lent money at the rate of 10%, at the end of the 16th century. The money was mostly used by the tradesman of Knežina. Wine-growing was the most prominent crop, and the yield was very good. In the middle of the 17th century the town had about 300 households, and there were four mosques, among other things.

Knežina was destroyed by plunder and fire. There is a very vivid tradition about those events in the village and its surroundings. In 1692/93 the place was mentioned as a town for the last time, while in 1711 it was mentioned as a village. By the analysis of the historical circumstances it can be established that Knežina was over-run and burnt down in the well-known Austrian-Turkish War 1683—1699. Therefore, the town declined not because of economic or some other processes, but it was destroyed physically.

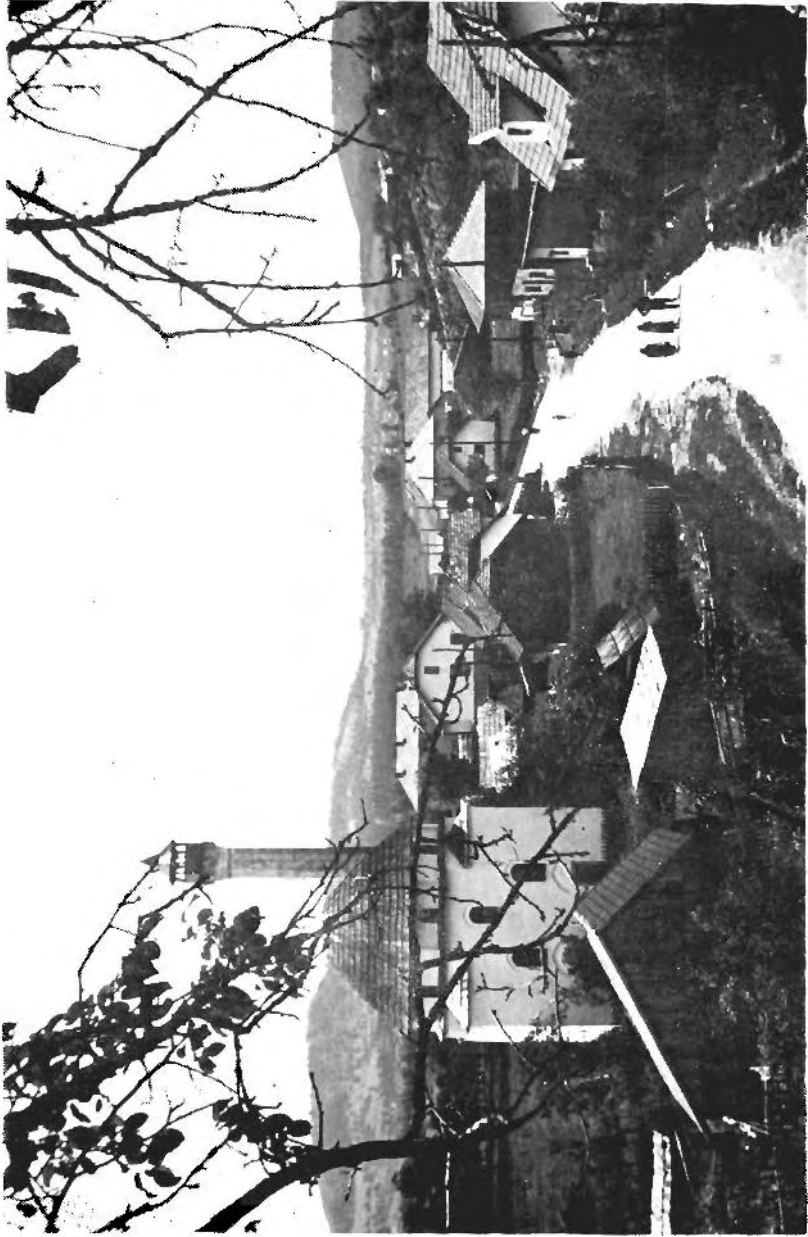
Great epidemics of Black Death was the reason why the community could not recover again, as well as the fact, that Knežina was not located on an important road. Both, life and development

in the ruined town were paralised because of the combination of factors: plunder, burning, plague, starvation and closed economy.

Government and courts-of-law. In the course of the 15th and the 16th century, Knežina and the area around it had been the part of the county (nahi) of Olovo, in the region (kadiluk) od Višegrad. However, in the second half of the 16th century, a new »kadiluk«, the name of which contained the name of Knežina as well, was formed, i. e. »Kadiluk« of Birač and Knežina. From that time on, Knežina was mentioned as a county (nahi) in the mentioned »kadiluk«. The town of Knežina used to be the seat of that »kadiluk«, which can be noticed from its name. A place-name in the town itself, indicates that there was a separate building there, that served as a court-of-law.

Historical monuments. The only building preserved from the former town of Knežina is Sultan Selim's Mosque, which having been built of stone, could not be burnt down. It is an example of the massive dome structure with tall minaret, also made of stone. Both, as a whole, and in detail, it has all the valuable features of sacral architecture which predominated in the provinces of the Ottoman Empire in the 16th century. Especially valuable is the door of the gate and the chair (kurs) on the wood-carving in the interior, both of which are 16th century originals. The lead from the roof had been taken off for the army, most probably during the mentioned war, so that the mosque was covered by the wooden roof. It is also probable that the top of the stone-minaret had been damaged at the same time, and was later repaired into the present unusual wooden top.

Moslem tombs-stones (*nišan*) are of special value. There are several cemeteries in the vicinity of the village. They are rather tall (up to 383 cm!). Their shape and relief-decorations differ very much from the tomb-stones in other parts of the Ottoman Empire. The relief is not the pure ornament, but it has definite emblematic character. Judging by all the above, and especially by the emblematic decorations, those are the oldest Moslem tomb-stones in Bosnia. They were erected in the 15th and the 16th century on the tombs of the first generations of Moslems — local people. The all-over artistic impression they give, indicates the direct continuation of the mediaeval Bosnian and Herzegovinian »stećci« (Bogumil tomb-stones), which are also numerous in that region.

Sl. 3. Knežina danes.

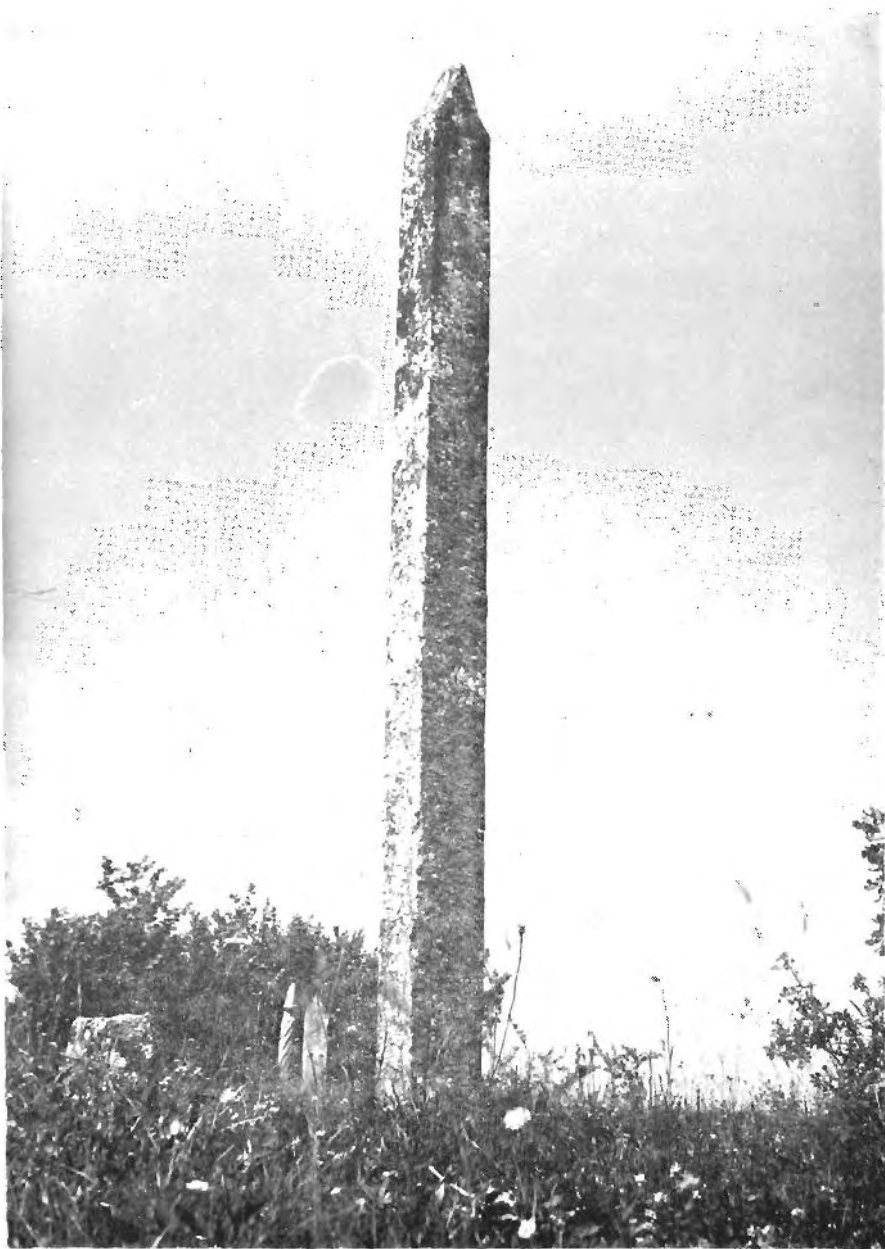
Sl. 4. Džamija Selimija, stanje prije 1968.

Sl. 5. Turkovsko groblje — nišani s plastičnim dekorom.

Sl. 6. Turkovsko groblje - skupina nišana sa šehovskim turbanom na nišanu u sredini.

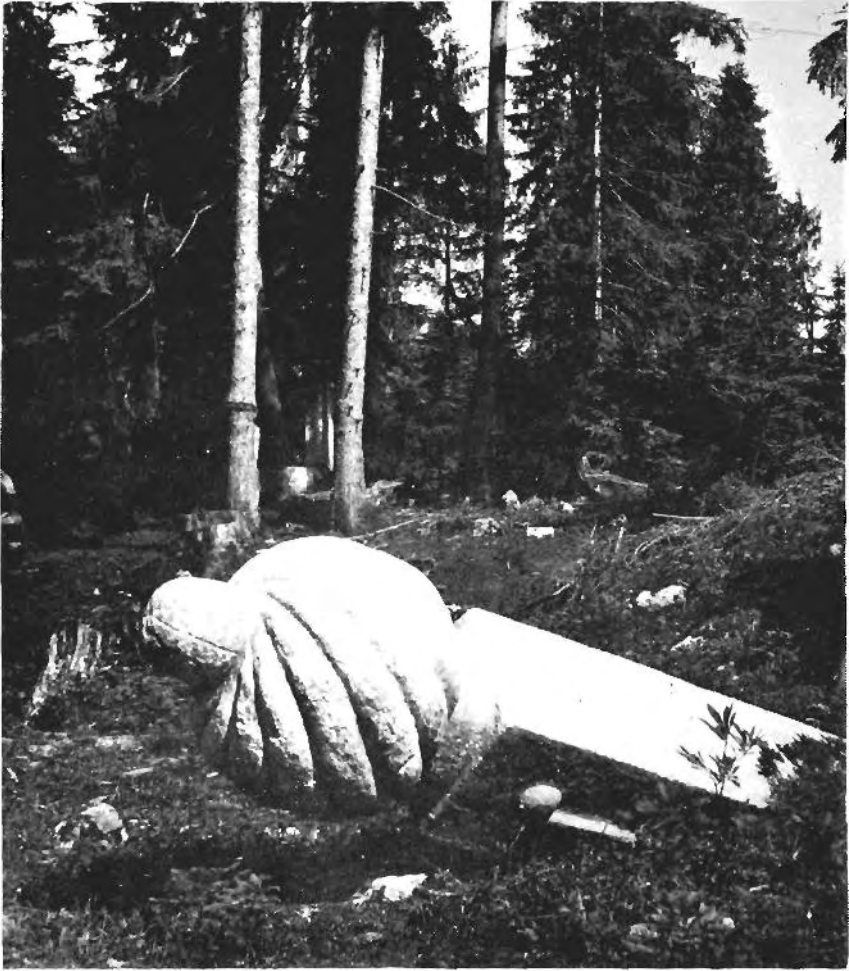
Sl. 7. Turkovsko groblje — »mladinski nišan«.

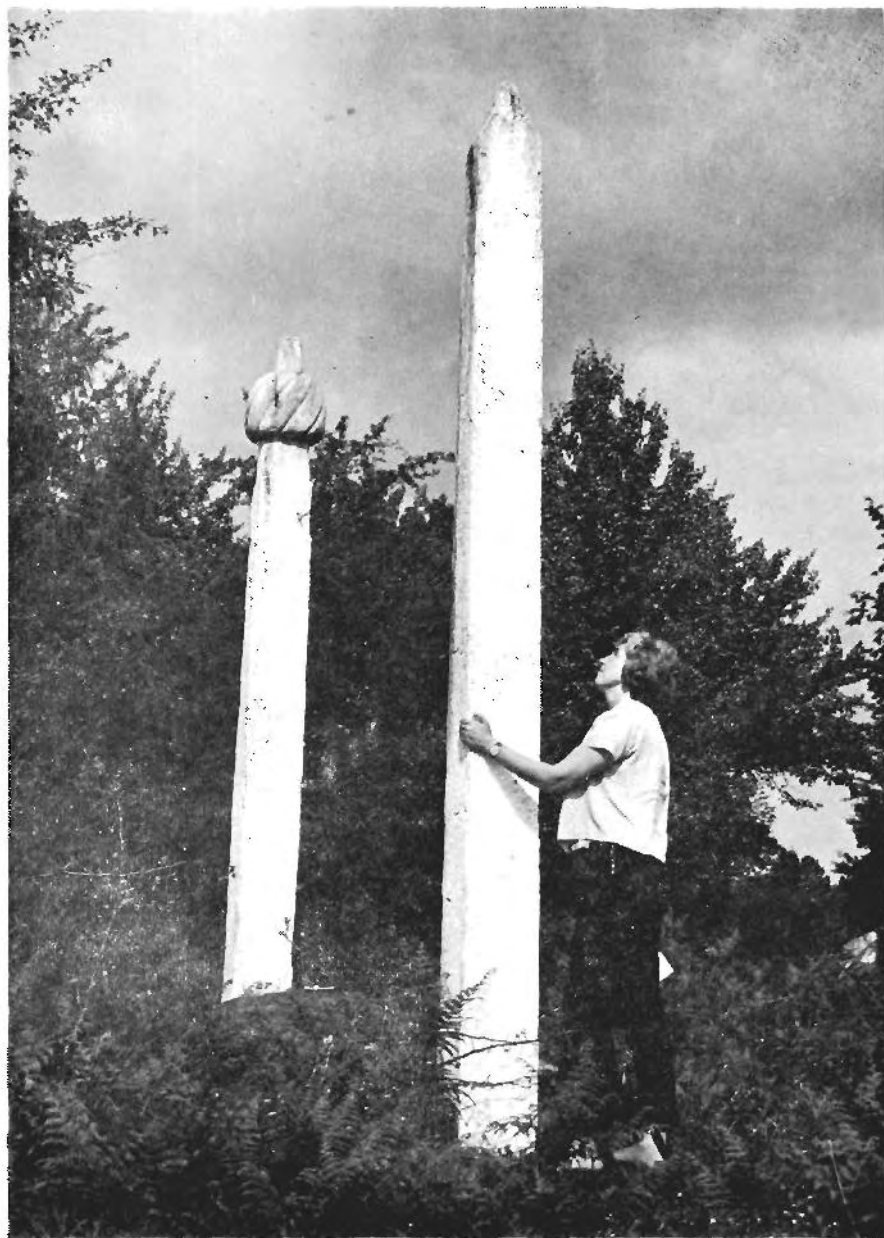
Sl. 8. Tur'kovsko groblje — kancelirani šehovski nišan.

Sl. 9. Nišani obelisci u groblju Mlivine njive.

Sl. 10. Dekorirani turbanli nišan u Grabenicama.

Sl. 11. Nišan Krk bita kul-age u Alibašićima.

Sl. 12. Glavica prednjeg nišana Krk bin kul-age u Alibašićima.